

Commerce Window

(An International Peer Reviewed Bi-annual Journal)

VOLUME-II ISSUE-2 JULY-DEC : 2014

Articles / Papers

1. US GAAP V/S IFR - MR. CHIRAG H. JARIWALA
2. "ARE SUSTAINABLE COMPANIES MORE PROFITABLE?": AN EMPIRICAL EVALUATION OF SELECTED SUSTAINABLE INDIAN COMPANIES - MS. CHETANA MARVADI & DR. JIEMAL PANDYA
3. ROLE OF PUBLIC-PRIVATE AND PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP IN INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT: PROBLEMS AND PROSPECTS IN INDIAN CONTEXT - DR. HARSHIDA G. JAGODADIYA & DR. SANJAY PANDYA
4. RURAL CREDIT IN INDIA: A FOCUS ON AGRICULTURE CREDIT - MR. VINOD PRAJAPATI
5. MICROFINANCE-FOR WELL-BEING OF POOR WOMEN - DR. J. R. PATEL
6. CREATING SHAREHOLDER VALUE THROUGH STRATEGIC SOURCING - MR. D. M. KAKKAD
7. BANKING SECTOR-A CATALYST FOR ECONOMIC GROWTH IN INDIA - MRS. AARTI ARVIND MOHITE
8. CHILD LABOUR IN GUJARAT: ISSUES AND SUGGESTIONS - MR. KISHORSINH D PARMAR
9. CORPORATE GOVERNANCE - MR. AMIT K. PARMAR
10. ROLL OF DEMOGRAPHIC TRENDS & ECONOMIC GROWTH OF INDIA - MR. VIJAYKUMAR H. RAVAL
11. E-BANKING SERVICES - DR. BALDEV M. PATEL
12. GENDER INEQUALITIES -GLOBAL CONCERN - MS. MADHVJI. R. ACHARYA
13. ACCOUNTING FOR SME'S - MR. TUSHAR RANA
14. TRAINING NEEDS ANALYSIS - MR. BHAVIN S. SHAH
15. SHAREHOLDER VALUE CREATION - A STUDY OF HINDUSTAN UNILEVER LIMITED - MR. KIRIT R. MAKWANA
16. REVISED SCHEDULE VI- A NEW BEGINNING? - DR. PRAVIN R. PATEL
17. GENDER INEQUALITY AND DEVELOPMENT - DR. MAHESH SONARA
18. MICROFINANCE - ROLE OF NABARD - MS SHEELA BHADANI
19. HIGHER EDUCATION IN THE AGE OF GLOBALISATION - MR. VANARAJ VYAS & MR. SANJAY N. PATEL
20. A STUDY ON CONSUME BEHAVIOUR OF SMART PHONE BUYERS OF SELECTED CITIES OF GUJARAT - MR. JAYENDRA JADAV

INTERNATIONAL SOCIETY FOR APPLIED COMMERCE

COMMERCE WINDOW

E-mail : isacbrains@gmail.com, assoisac@gmail.com | www. isacbraisn.org

◆ VOLUME – II ◆ ISSUE - 2 ◆ JULY-DEC : 2014 ◆ ISSN : 2348-6996

In this issue

<i>Contents</i>	<i>Author's Name</i>	<i>Page No.</i>
US GAAP V/S IFRS	MR. CHIRAG H. JARIWALA	1
"ARE SUSTAINABLE COMPANIES MORE PROFITABLE?": AN EMPIRICAL EVALUATION OF SELECTED SUSTAINABLE INDIAN COMPANIES	MS. CHETANA MARVADI & DR. HEMAL PANDYA	8
ROLE OF PUBLIC-PRIVATE AND PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP IN INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT: PROBLEMS AND PROSPECTS IN INDIAN CONTEXT	DR. HARSHIDA G. JAGODADIYA & DR. SANJAY PANDYA	22
RURAL CREDIT IN INDIA: A FOCUS ON AGRICULTURE CREDIT	MR. VINOD PRAJAPATI	28
MICROFINANCE-FOR WELL-BEING OF POOR WOMEN	DR. J. R. PATEL	34
CREATING SHAREHOLDER VALUE THROUGH STRATEGIC SOURCING	MR. D. M. KAKKAD	44
BANKING SECTOR - A CATALYST FOR ECONOMIC GROWTH IN INDIA	MRS. AARTI ARVIND MOHITE	51
CHILD LABOUR IN GUJARAT: ISSUES AND SUGGESTIONS	MR. KISHORSINH D PARMAR	59
CORPORATE GOVERNANCE	MR. AMIT K. PARMAR	66
ROLL OF DEMOGRAPHIC TRENDS & ECONOMICS GROWTH OF INDIA	MR. VIJAYKUMAR H. RAVAL	76
E-BANKING SERVICES	DR. BALDEV M. PATEL	81
GENDER INEQUALITIES -GLOBAL CONCERN	MS. MADHVJI. R. ACHARYA	85
ACCOUNTING FOR SMES	MR. TUSHAR RANA	93
TRAINING NEEDS ANALYSIS	MR. BHAVIN S. SHAH	97
SHAREHOLDER VALUE CREATION - A STUDY OF HINDUSTAN UNILEVER LIMITED	MR. KIRIT R. MAKWANA	103

BANKING SECTOR - A CATALYST FOR ECONOMIC GROWTH IN INDIA

- Mrs. Aarti Arvind Mohite

Abstract

India is one of the biggest economy in South East Asia, with an extensive financial system. This system has both, bank and non-bank financial institutions. However banks are the mainstay of the financial system with bank assets comprising, on average, around 70 percent of GDP during the post reform period. The period 1992–97 laid the foundations for reforms in the banking system. The present paper aims at studying the contribution of banking sector in India's economic growth through investment in Infrastructure, industries, credit to agriculture sector and financing of micro, small and medium enterprises (MSMEs) during the post reform period. The research article is based upon descriptive analysis and it is an empirical research based on secondary data. The study concludes that contribution by banks in engineering investment has increased significantly after reforms in the Indian economy and has high potential to grow further.

Keywords: Agriculture & Industrial Credit, Infrastructure investment, MSME financing, Economic Growth.

Introduction:

Indian economy has a long history of banking system, which can be divided into five phases:

- Prior to 1950- The Evolutionary Phase
- From 1950 to 1968 –The Foundation phase
- From 1968-1984 – The Expansion phase
- From 1984 to 1990 –The Consolidation phase
- 1990 Onwards –The Reformatory phase

During the first four phases Indian banking industry suffered from extensive regulations which included: regulated interest rates, controlled credit programmes, weak banking structure, lack of proper accounting and risk management systems and lack of transparency in operations of major financial market participants. Such weaknesses in the system led to improper allocation of resources. [1]

The financial sector reforms since the early 1990s could be analytically classified into two phases. The first phase was aimed at creating an efficient, productive and profitable financial sector which would function in an environment of operational flexibility and functional autonomy. In the second phase, or the second generation reforms, which started in the mid-

1990s, the emphasis of reforms has been on strengthening the financial system and introducing structural improvements.

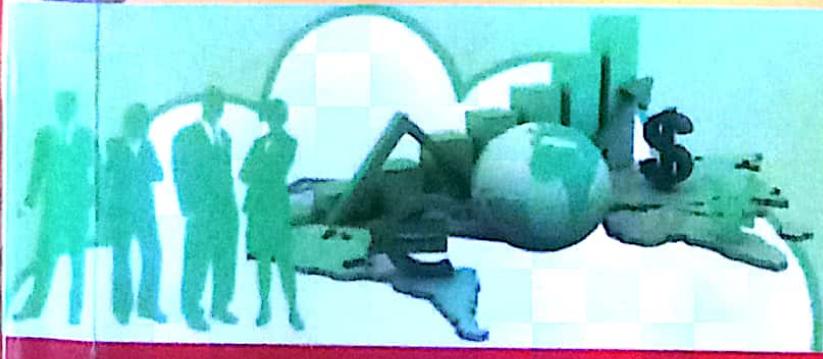
Banks constitute the backbone of a nation's financial system, performing manifold functions through liquidity, maturity and risk transformation. The health of the economy is, in a way, the mirror reflection of the banking system, especially in bank-based financial systems such as ours. [2]

Accounting & Auditing

(Education, Research & Applications)

Edited by
Dr. V. G. Vadhel
Dr. H. C. Sardar

INDEX

PART – I

❖ AUDITING

1. A Theoretical Philosophy of Auditing 1
Dr. Gurudutta P Japee And Dr. Praving R Patel

❖ CORPORATE GOVERNANCE

2. Corporate Governance in India and SEBI 6
Bharat J. Acharya
3. Corporate Governance Practices & Profitability: A 18
Study of Selected Pharmaceutical Companies
Ms. Mamta Hindocha and Dr. Jayesh K. Pandya
4. Corporate Governance, Board of directors and 24
companies act, 2013: A case study
Dr. Ramroop K. Sharma

❖ CREATIVE ACCOUNTING

5. Creative Accounting – A curse for Accounting 35
Dr. P.K. Rathod and Ms. Himani Sardar

❖ CSR

6. Corporate Social Responsibility Approches in India: 43
Study on Compliance of Company Law Provisions
and Focus on Key CSR Areas
Arvind V Devani and Kinnari D Dhruve
7. Applications of CSR Expenditure by Selected Private 53
Banks in India
Mrs. Aarti Arvind Mohite and Dr. Ketan R Upadhyay
8. CSR in Supply Chains Disclosure Practices : A 60
Review of Indian Companies
Dr. Deepak R. Raste and Dr. Surendrakumar G. Patel
9. Corporate Social responsibility in India An Investment 71
for the nation
Prof. Priti Marwah

Mrs. .Mohite Aarti Arvind,

*Assistant Professor, Dept of Accounting, Govt.Arts & Commerce College Naswadi,
Chhotaudepur, Gujarat*

Dr. Ketan R. Upadhyay

*Associate Professor, Department of Accounting & Financial Management
The M.S University Baroda, Gujarat*

Introduction:

Indian banks have been undertaking CSR initiatives voluntarily after the circular issued by the Reserve Bank of India in December 2007, directing the banks to undertake CSR initiatives for sustainable development. The principles of sustainable development are important in all industrial and commercial sectors, as all activities have the potential to influence social and environmental welfare quality. The financial sector is of particular importance, as this sector has the potential to affect many projects and the development trends that result from them. After the enactment of the new Companies Act 2013, CSR (corporate Social Responsibility) has become mandatory for a certain class of companies in India. An important aspect of corporate social responsibility is Sustainable Development. The new Act requires CSR activities to be in project mode with pre-defined objectives, performance indicators and an enhanced monitoring and evaluation plan. (CSR) Studies have revealed that most of the commercial banks in India are yet not prepared for 2% of the net profit spending on CSR projects.

Banks like State Bank of India have been created under The SBI Act and so the new norms are not mandatory on them. (The Economic Times, 2014).

Objective the Study:

- To study the various CSR initiatives by selected Banks in India.
- To compare the CSR spending by the Selected Banks in India with their earmarked fund for the purpose.
- To analyze the targeted areas in which such spending are incurred.

Research Methodology:

The present research work is based on secondary data obtained from various websites, bank annual reports, journals and articles. A random sample of five major Private Sector Banks namely HDFC, ICICI, Axis, Yes and Kotak Mahindra Bank

ISSN: 2277-9302

IJMR

Vol. II, Issue 5 (III), August 2013

International Journal of Multidisciplinary Research

Jai Hind Education Society

B - 13, Karan Gharonda, Sainikwadi, Wadagaon Sheri, Pune - 14.

INDEX

SR. NO.	PAPER TITLE	PAGE NO.
1	M-COMMERCE: AN OPPORTUNITY AND CHALLENGE THROUGH TECHNOLOGY CONVERGENCE Mr. Dhvanish Mehta	1
2	A STUDY OF COMMODITY MARKET IN INDIA Jyoti Sharma	4
3	GOLD – DOLLAR RELATIONSHIP Ms Nairuti Chokkas	9
4	HUMAN RESOURCE POLICY IN THE CHANGED MARKET SCENARIO TO ENSURE INCREASED PRODUCTIVITY Dr. Prashant P. Deshpande	13
5	CONTRIBUTION OF SAYAJIRAV THIRD IN EDUCATIONAL DEVELOPMENT Prof. J. G. Metiya	15
6	EXPLORING THE OUTCOMES OF PERFORMANCE MANAGEMENT SYSTEM INITIATIVES Ms. K. Rohini	18
7	E-WASTE MANAGEMENT – A GLOBAL CHALLENGE Prof. Sajeesh Hamsa & Prof. M Dhananjay Kumar	21
8	MEETING THE CONSEQUENCES OF MINING INDUCED DISPLACEMENT: A CASE STUDY OF IB VALLEY COALFIELD Nabanita Das & Dr. Nihar Ranjan Mishra	26
9	URBAN TOWN PLANNING AND APPLICATIONS OF SUSTAINABLE ENERGY Modak P R, Wadkar D V & Chavhan V S	30
10	ENGENDERING EDUCATION FOR WOMEN EMPOWERMENT Ms. Arpita Christian & Mr. Vivek Thacker	34
11	THE IMPORTANCE OF TRAINING THE TRAINER B. Basu	37
12	MANIFESTATIONS OF HRD – NGO LINKAGES Dr. Ninad Jhala & Mr. Shyamsingh Inda	39
13	SIGNIFICANCE OF MAINTAINING THE WORK- LIFE BALANCE IN TODAY'S HECTIC AND STRESSFUL LIFE Prof Rita Kundu (Biswas)	42
14	FORENSIC ACCOUNTING: TOOL IN PREVENTING FINANCIAL CRIMES IN INDIAN PUBLIC SECTOR Mrs. Mohite Aarti Arvind & Mr. Rughani Bhargav	45
15	HUMAN RESOURCE ACCOUNTING – AN IMPORTANT INTANGIBLE ASSET Pooja S Chawda	50
16	STUDY OF THE AWARENESS OF CREATION OF CROSS CULTURAL TRAINING ENVIRONMENT IN THE WORKPLACE FOR LONG TERM SUCCESS Dr. M. H. Dashti	54
17	MARKETED SURPLUS OF SOYBEAN IN VIDARBHA S. S. Thakare & N. V. Shende	57
18	BUYING BEHAVIOR AND GENDER DIFFERENCES- A COMPARATIVE STUDY Mr. Shekhar S. Gangadhar & Mr. Manoj M. Nakate	61

FORENSIC ACCOUNTING: TOOL IN PREVENTING FINANCIAL CRIMES IN INDIAN PUBLIC SECTOR

Mrs.Mohite Aarti Arvind

M K Amin College of Arts and Commerce, Padra.
Department of Accounting and Financial Management,
The M S University of Baroda.

Mr.Rughani Bhargav

M K Amin College of Arts and Commerce, Padra.
Department of Accounting and Financial Management,
The M S University of Baroda.

Introduction

Fraud and corruption has affected the lives of Indian citizens adversely. It is running in the systems since many decades. The situation is worsening day by day as every case of corruption seems smaller as compared to its latest counterpart. This situation is alarming and seriously devastating. Financial irregularities are so common that almost every individual of the nation is affected in one way or the other. Starting from the public sector to the private sector; from the ministries to the local bodies and authorities; from managing directors of a company, through middle management cadre and to as low as clerks and peons. An individual commits fraud and corrupt practice according to the capacity of their position in the system.

Earlier detecting fraud was considered to be part of the conventional accounting function. The Internal or external auditors were supposed to guard against fraud through their periodical audits. However the auditors can only check for the compliance of a company's books to generally accepted accounting principles, auditing standards, and company policies. However unearthing frauds and cases of corruption require special kind of training and expertise which take us to the door steps of Forensic accounting.

Historical Background

It is considered that Sherlock Holmes the artificial character created by Sir Arthur Conan Doyle is pioneer of forensic accounting. However the concept of forensic accounting is not new in India. Kautilya, the first economist and Birbal, one of the nine gems of King Akbar have widely discussed the fraud examination methods. Kautilya is said to have mentioned 40 ways of embezzlement centuries ago.

The term "forensic accounting" was however, first used in 1946 by Maurice E. Peloubet, a partner in a New York accounting firm. He wrote about the use of accounting in courtroom proceedings as part of testimony, but acknowledged that investigation was becoming more prevalent for accountants due to the increase in government agencies that regulated financial practices. In 1953, a New York lawyer named Max Lourie claimed that he invented the phrase "forensic accounting," although Peloubet wrote about it first. Lourie stressed the need for forensic accounting literature and training.

Forensic accounting is the 'specialty' practice area of accounting that describes engagements, which result from actual or anticipated disputes or litigation. 'Forensic' means "suitable for use in Court" and it is to that standard and potential outcome that forensic accountants generally have to work.

According to AICPA: "Forensic accounting is the application of accounting principles, theories, and discipline to facts or hypotheses at issues in a legal dispute and encompasses every branch of accounting knowledge."

Research methodology

The paper is based on secondary data. Forensic Accounting is investigation accounting which involves analyzing, testing, inquiring and examining the civil and criminal matters and finally giving an unbiased and true report. As forensic investigations and lab reports are needed in the court to solve the murder and dacoit mysteries in the same manner forensic accounting plays a key role in tracing the financial frauds and white-collar crimes. However, forensic accounting covers a wide range of operations of which fraud examination is a small part where it is most prevalent.

How Forensic accounting can help in investigating frauds.

A professional forensic accountant is different as compared to other accountants. They are experts in fraud detection having specialized skills and experience. Forensic accountants have knowledge and skills in the area of criminology, Fraud prevention, forensic litigation, investigation and advisory services. Forensic accounting relies on the fraud triangle to identify weak points in the business systems and find possible suspects in cases of fraud. It consists of three core

ISSN: 2277-9310

IRJCBSS

Vol. II, Issue 7 (IV), October 2013

**International Research Journal of
Commerce, Business and Social Sciences**

INDEX

SR. NO.	PAPER TITLE	PAGE NO.
1	SERVICE TAX ON ACCRUAL BASIS INSTEAD OF PAYMENT BASIS Dr. Shirish Kulkarni	1
2	SOCIAL ACCOUNTING IN INDIA Mr. Pawar Hitesh G.	4
3	A STUDY OF ACCOUNTING & DISCLOSURE PRACTICES ON EMPLOYEE STOCK OPTIONS SCHEMES ADOPTED BY SENSEX BASED INDIAN COMPANIES Dr. Jayesh K. Pandya	8
4	BASEL III AND INDIAN BANKING SECTOR Dr. Ketan Rameshchandra Upadhyay	14
5	SOCIAL ACCOUNTING – A METHODOLOGY FOR ASSESSING ENTERPRISE DEVELOPMENT Mrs S.Gnana Sugirtham, R.Sasikumar & K.Vinoth Kumar	19
6	FORENSIC AUDIT: AN INDISPENSIBLE TOOL TO COMBAT BANKING SECTOR FRAUDS Mrs.Mohite Aarti Arvind	24
7	PERFORMANCE MEASUREMENT OF INDIAN BANKS USING ECONOMIC VALUE ADDED APPROACH Dr. Kapil Sharma & Gaurav Sharma	29
8	OVERVIEW OF INDIAN INCOME TAX ACT Dr. (Smt.) Rajeshwari M. Shettar	34
9	GOLD PRICE FLUCTUATION IN FINANCIAL MARKET Ancy Simi, Anurag.S & Rajesh.S	40
10	FINANCIAL PLAN M.Hari Prasad & A.Nirmal Kumar	43
11	RETAILING IN INDIA-IMPACT ON CONSUMERS AND EMPLOYMENT Smt. Anita G. Kadapatti	47
12	APPLICATION OF INCOME SMOOTHING AS AN ACCOUNTING POLICY IN EARNING MANAGEMENT Reza Moradof	51
13	DISHONOUR OF CHEQUES: ARE THE EXISTING PROVISIONS ADEQUATE? Dr. Jaya Mathew	56
14	INDIA'S EXTERNAL PUBLIC DEBT Prof. Kamble Tejpal Maruti	59
15	IMPORTANCE OF SHG'S IN WOMEN EMPOWERMENT Hanmant S. Sawant	63
16	FDI IN RETAIL IN INDIA : CHALLENGES AND OPPORTUNITIES Dr. S. R. Pawar	66
17	LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE : SEARCH ENGINES Miss. Sapnarani S. Ramteke & Mr.Rishi S. Gajbhiye	70
18	A COMPARITIVE STUDY OF DISTRICT CO-OPERATIVE BANKS IN THE MAHARASTRA STATE WITH INDIA Dr. Kundlik Vithoba Kokare	74

FORENSIC AUDIT: AN INDISPENSIBLE TOOL TO COMBAT BANKING SECTOR FRAUDS

Mrs. Mohite Aarti Arvind

M K Amin College of Arts and Commerce, Padra.

Department of Accounting and Financial Management, The M S University of Baroda.

Introduction

The Indian Banking Sector has been a victim of financial frauds recently. RBI data and other data available show that the amount involved in frauds in banking sector have increased whooping in the recent years. Banking industry is quite different from other industries. The major pillars of the banking industry are of trust. These pillars are weakened by the various frauds in the industry. In other industries they have their products and patents and intellectual property, which have to be valued for accounting purpose. In banking sector the inventory or product is MONEY itself. Hence any inaccuracy in accounting, whether intentional or unintentional involves real money and not just accounting entries. Other obvious reason for banks being a soft target of frauds is that at various level many employees handle money (Be it cash, investments or wire transfers etc). The temptation in such cases become a key motivating factor for conducting frauds in Banks. Not only financial institutes but almost all companies are also involved in complex banking procedure. These transactions and procedure are sometimes so complex that it becomes difficult for normal auditing procedure to identify and prevent frauds. In such a scenario forensic accounting comes in the picture with its state of art techniques in preventing and detecting frauds. That is the reason why the banking industry is evolving as one of the highest user of the services of forensic auditors. Besides the soaring NPAs (Non performing assets of banking industry in India are also a great reason for the Banks to use Forensic Audit.

Research Methodology:

The study has used secondary data available on the RBI website which has been suitably formatted for the ease of use. Tables and graphs have been used to show the trend and extent of increase in various bank frauds. In order to highlight the need of forensic auditing in banks the degree & extent of frauds in banking sector is required.

Objective of study:

The study aims at presenting relevant data in understandable format and making meaningful analysis to bring out the extent of banking frauds in India. It also aims to relate how Forensic audit using its various techniques would be helpful in Banks.

Data on Bank Frauds in India:

Reserve Bank of India has published data on frauds which have occurred during the Last 10 years.

Amt Involved	(No. of cases in absolute terms and amount involved in Rs. Crore)									
	< Rs 1 lakh		> 1 lakh and up to Rs 1 crore		> Rs 1 cr and up to Rs 50 crore		> Rs.50 crore		Total Fraud cases	
FY (Apr-Mar)	No. of cases	Total Amount	No. of cases	Total Amount	No. of cases	Total Amount	No. of cases	Total Amount	No. of cases	Total Amount
Pre- 2004	2292	4.24	819	96.65	613	2951.64	13	1244.26	3737	4296.80
2004-05	7553	12.50	2407	287.32	111	584.89	1	53.57	10072	938.29
2005-06	11395	18.63	2334	290.20	192	1009.23	2	135.47	13923	1453.53
2006-07	20415	31.22	3048	325.02	158	791.17	1	78.45	23622	1225.86
2007-08	17691	30.25	3381	383.98	177	662.31	-	-	21249	1076.54
2008-09	19485	33.85	4239	442.94	214	1129.56	3	305.33	23941	1911.68
2009-10	20072	30.36	4494	474.04	222	1129.28	3	404.13	24791	2037.81
2010-11	15284	26.09	4250	494.64	277	1515.15	16	1796.20	19827	3832.08
2011-12	10638	19.05	3751	509.17	327	2113.23	19	1850.08	14735	4491.54

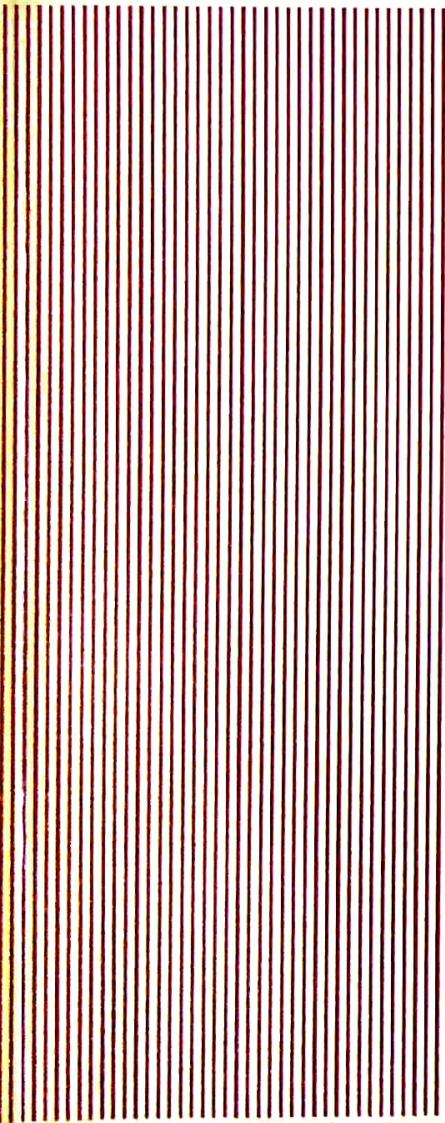
Global Journal of Finance and Economic Management

Volume 3, Number 2, Jul.-Dec. 2013

ISSN 2249-3158

Editor-in-chief:

Prof. Tribhuvan N. Puri, Ph.D.

RIP Research India Publications
<http://www.ripublication.com>

GLOBAL JOURNAL OF FINANCE AND ECONOMIC MANAGEMENT

Volume 3, Number 2 (2013)

Contents

Property Ownership: Scope, Application and Restrictions a Key to Real Estate Business: Sri Lankan Legal Perspective <i>S. Sarath Mathilal De Silva</i>	1-25
Concept of Possession in the Law of Property: A Key Element in Real Estate Business: Its Scope and Application in Sri Lanka <i>S. Sarath Mathilal de Silva</i>	27-54
Corporate Social Responsibility Accounting: India's Performance <i>Mrs. Mohite Aarti Arvind and Mrs. Prajapati Krupa</i>	55-65

Corporate Social Responsibility Accounting: India's Performance

Mrs. Mohite Aarti Arvind and Mrs. Prajapati Krupa

*M K Amin College of Arts and Commerce, Padra,
Department of Accounting and Financial Management,
The M S University of Baroda.
(Author for correspondence: mohite21@yahoo.com)*

Abstract

In developing economies like India, which have high potentials to become economic super power but suffer from grave problems like poverty, unemployment, gender bias, illiteracy etc, the concept of "Corporate Social Responsibility" has become very much relevant. Accounting being a language of communicating the business working to the world has also been helpful in analysing the performance of various organizations in this area. Traditionally accountants were concerned with only the financial performances of the corporate sector. However, for many years now the accountants have become interested in analysing the impact of the organisation's activity on the society through social accounting. Many Organisations have started taking the responsibility of the impact their activities on customers, employees, shareholders, communities and the environment in all aspects of their operations. This paper makes an attempt to review the status of social accounting in India, Stand taken by Indian Government and various initiatives taken by various public and private sector companies in India.

Keywords: Social Accounting in India, CSR (corporate social responsibility), CSR reporting, recent developments, CSR initiatives.

1.0 Introduction:

The corporate sector in general is judged on the basis of economic parameters of success like its profitability, share prices etc. They are the ones responsible for creating employment and wealth in the economy. Traditionally every company was appraised based on its position in the market and its profitability. In today's world, it has become inevitable for the corporate world to accept its social responsibility

આધુનિકતાની ઔપનિષદિક અનુભૂતિઓ

ડૉ. હર્ષદેવ માધવ અભિનન્દનગ્રન્થ

મુખ્ય સંપાદક

ડૉ. ભરતકુમાર પરમાર • ડૉ. રશ્મિકાન્ત ધૂવ • ડૉ. હસમુખ બારોટ

૪૬.	'મહાભારતનાં મિથકો અને હષ્ટદિવ માધવની કવિતા'	ડૉ. ભરતકુમાર ડી. પરમાર	૨૦૩
૫૦.	મોનો ઈમેજ કાવ્યનું સ્વરૂપ, લક્ષ્ણો અને ડૉ. હષ્ટદિવ માધવ રચિત ઉષ્ણઃ કાવ્યોની સમીક્ષા	બારૈયા ચેતનકુમાર વીજુભાઈ	૨૦૮
૫૧.	'હાઈન્કા કાવ્ય' એક નવો કાવ્ય પ્રકાર	ડૉ. મનોજ પ્રજાપતિ	૨૧૨
૫૨.	ડૉ. હષ્ટદિવ માધવનાં ગીતકાવ્યો	ડૉ. અંજનાબેન મહેતા	૨૧૪
૫૩.	'યક્ષસ્ય વાસરિકા' માં પ્રકૃતિ નિરૂપણ	ડૉ. રાજવી ઓજા	૨૧૭
૫૪.	'વિઝા' 'પાસપોર્ટ' વગરની આવ-જા કરતી વેદનાઓ	કવિ રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કિન'	૨૨૦
૫૫.	એક જુદી કેરી	શિરીષ પંચાલ	૨૨૩
૫૬.	સંસ્કૃત બાળકાવ્યોનો સચિત્ર સંગ્રહ "પિપીલિકા વિપર્ણી ગચ્છતિ ।"	પ્રા. હિના ભોજક	૨૨૫
૫૭.	એક કવિ - સૈનિક (Worrier Poet)	ઝિરાજ જાની	૨૨૭
૫૮.	અકાવ્યોચિત વિષયોની સૂચિ - હષ્ટદિવમાધવનાં મોનો ઈમેજ કાવ્યો	પ્રા. તેજલ એમ વસાવા	૨૩૦
૫૯.	હષ્ટદિવ માધવનાં અછાદન્સ કાવ્યોની વિશેષતાઓ	પ્રા. નગીનભાઈ ડી. પટેલ	૨૩૩
૬૦.	'મૃગયા' માં પ્રતિબિંબિત સમાજનું વાસ્તવવાદી ચિત્ર	ડૉ. હેમન્ત વૈષ્ણવ	૨૩૫
૬૧.	ભાતિ તે ભારતમ्-માં નિરૂપિત રાષ્ટ્રભાવના	ડૉ. નિરંજન પટેલ	૨૩૭
૬૨.	માધવનો માધવી-લતામંડપ	આચાર્ય ડૉ. મહિલાલ ઈ. પ્રજાપતિ	૨૪૦
૬૩.	કવિરાજ હષ્ટદિવ માધવનું નવીન શિખર : "મેનેજમેન્ટના સ્વામી ભગવાન શિવ"	પ્રા. વિક્રમ જોશી	૨૪૪
●	પરિશિષ્ટ		૨૪૭

૪૮. અકાવ્યોચિત વિષયોની સૂચિ - હર્ષદીવમાધવનાં મોનો ઈમેજ કાવ્યો

●
પ્રા. તેજલ જીંબા વસાવા

મોનો ઈમેજ કાવ્યો દ્વારા કલ્યન-પ્રાધાન્ય કાવ્યોનું સર્જન થયું. એજરા પાઉન્ડે તો ત્યાં સુધી કહી દીધું કે, કવિ આખી જુંદગીમાં ફક્ત એક જ કલ્યન આપે તો પણ તેનું મહત્વ છે. ગુજરાતીમાં મધુ કોણારીએ મોનોઈમેજની સ્થાપના કરી અને તેમના મિત્રોએ આ કાવ્ય પ્રકારને વિકસાવ્યો હર્ષદીવ માધવે ઉંટ પરના કાવ્યથી મોનો ઈમેજની સૂચિનો મારંભ કર્યો અને ધીમે ધીમે લઘુકલ્યન કાવ્યો દ્વારા તે સમગ્ર ભારતમાં પ્રસિદ્ધ થયા. મોનોઈમેજ કાવ્યની વિશેષતા એ છે કે તેમાં કોઈક એક વિષયને લઈને કવિ અલંકારો, પ્રતીક, પુરાકલ્યન અને કલ્યન દ્વારા વિવિધ આયામો સિદ્ધ કરે છે. કાવ્યનો વિષય જેટલો અરૂઢ હોય તેટલો કવિનો મિજાજ આગવો બને છે. આથી વિષય પસંદગીમાં જ કવિની અદ્ધી સફળતા રહેલી છે. સંસ્કૃતમાં જે પરંપરાગત રચનાઓ થતી હતી તેમાં દેવ, દેવતાઓ, રાજ્યાઓ, રાષ્ટ્રનેતાઓ અને ઋતુઓ મોટે ભાગે કાવ્યના વિષયો બનતા હતા. ડૉ. હર્ષદીવ માધવે સંસ્કૃત કવિતાને વિશ્વના ખૂણો ખૂણો ફરતી કરી દીધી. તેમજે વિષયવૈવિધ્ય અને કલ્યનવૈવિધ્ય દ્વારા નવાં શિખરો સર કર્યા.

કણણક્યા ક્ષિસ્ત માણિકયનુપૂરમ લઘુકલ્યન કાવ્યોનો મુખ્ય સંગ્રહ ગણી શકાય પરંતુ તેમનાં મોનો ઈમેજ કાવ્યો પ્રથમ સંગ્રહથી રહ્મા સંગ્રહ સુધી ફેલાયેલાં છે પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાં જ 'ઉંટ' અને 'દ્વીપંચાશિકા' જેવા અરૂઢ વિષયો પર કાવ્યો સર્જને તેમજે નવાં પરિમાણો સિદ્ધ કર્યા છે. તો કણણક્યા ક્ષિસ્ત માણિકયનુપૂરં, નિષ્કાન્તાઃ સર્વે, ભાવસ્થિરાળિ વગેરે સંગ્રહોમાં પણ અકાવ્યોચિત વિષયોને કાવ્ય બનાવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે. આવા કેટલાક વિષયોને જોઈએ

ઉંબરાનું જાડ ગુજરાતમાં ઓદ્ધું જાણીતું છે. સંસ્કૃતમાં ઉમરો, ઉંબરો કે ઉમરડો, ઉદુભર તરીકે જાણીતો છે. ઋગવેદમાં ઉમરાના જાડ નીચે બેસીને યમ પિતૃઓ સાથે બેસીને સોમપાન કરે છે તેવું કલ્યન છે. ઉંબરાના જાડને કવિએ વૈદિક મિથ્ક સાથે જોડીને સુંદર કાવ્ય રચના કરી છે જેમકે -

અદ્ધી રાત્રે
 ચાંદની જેવાં
 સફેદ વલો પહેરીને
 મડદાં જાગે છે
 આગિયાના દીવાઓ સળગે છે
 સોમપાનની સુગંધ સાથે
 મરવાના પાનની સુગંધ ભજે છે
 ઉંબરાનાં જાડનું દરેક પાન
 રે છે
 ઉંબરાનાં ફળો વેરાઈ જાય છે.

महाकवि-अश्वघोषरचितम्

बुद्धचरितम्

Prof. Tejal J. Vasava

GARG PUBLICATION

ગુજરાત રાજ્યની વિવિધ ચુનિવર્સિટીઓમાં
સંસ્કૃત વિષયના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી પુસ્તક

મહાકવિ-અશ્વઘોબરચિતમ्

બુદ્ધચરિતમ्

: સંપાદક :

પ્રા. તેજલ જે. વસાવા

અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ

શ્રી ચિનુભાઈ હિંમતલાલ ભીલ

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ,
નસવાડી, છોટા ઉદ્દેપુર.

ISBN : 978-93-86581-17-4

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2016

કિંમત : ₹ 60=00

ગાર્ગ પબ્લિકેશન્સ

GARG PUBLICATION

:: પુસ્તક-પ્રકાશક અને વિકેતા ::

ગુજરાત વિધાપીઠ સામે, ઈન્કમટેક્ષ, આશ્રમ રોડ,

અમદાવાદ-380014. ફોન : 27541127

अनुक्रम

क्रम	विषय	पेज क्रमांक
१.	प्रस्तावना	(४)
२.	कवि का परिचय	२
३.	कवि की कृतियाँ	५
४.	बुद्धचरित - विस्तृत कथानक	८
५.	तृतीय सर्ग की विस्तृत समीक्षा	१५
६.	तृतीय सर्ग का समीक्षात्मक रसदर्शन	२१
७.	चरित्र - चित्रण	२८
८.	अश्वघोष की काव्यकला	३२
९.	बुद्धचरित एक आदर्श महाकाव्य	३५
१०.	बुद्धचरित की आधार सामग्री	३९
११.	अश्वघोष कालीन समाज	४२
१२.	मूल भाषांतर और अभ्यास टिप्पणी	४७
१३.	संसंदर्भ	७५

ENVIRONMENTAL CHALLENGES

Multidisciplinary Perspectives"

Editor
Dr. Shobhna P. Jain

Co-Editor
Prof. Nanavati D. S
Prof. Gandhi Ashwin J
Prof. Damor Bharat S. Sinh

37	પર્યાવરણની સલાનતાનો એક પ્રચ્છાજ સૂર (અધ્યતન કાવ્ય સંદર્ભ)	
	ડૉ. દર્શના એન. ઉપાદ્યાય	305
38	પર્યાવરણ અને માનવ સ્વાસ્થ્ય	
	પ્રા. ભાવના ગોથાણા	
	પ્રા. અનિતા વાધ	312
39	ગુજરાતિ કવિતામાં પ્રકૃતિ-નિરૂપણ	
	ડૉ. જૈમિનીકુમાર શાસ્કી	
	319	
40	પાણી અને પર્યાવરણની જળવણીમાં ગુજરાતની વાવોનું મહત્વ	
	પ્રા. સુર્યકાંત ડી. નફુમ	322
41	પર્યાવરણની અસામાન્ય ગતિવિધિમાં ડીઝાસ્ટર	
	મેનેજમેન્ટની ભૂમિકા	
	ડૉ. મુકુંદભાઈ હરિભાઈ પટેલ	327
42	'વૈજ્ઞાક પર્યાવરણ: સમસ્યાઓ અને સમાધાન'	
	(શેરી નાટક છારા)	
	પ્રા. ડૉ. રાખા ત્રિગુણ ભટ્ટ	338
43	ઝુગ્વેદમાં અભિદેવનું સ્થાન અને પર્યાવરણ	
	વસાવા તેજલ જયંતિલાલ	345
44	પર્યાવરણની જળવણીમાં સજીવ ખેતી	
	પ્રા. અરૂપાસિંહ રૂપનાથસિંહ સોલંકી	351
45	પર્યાવરણ અને પ્રદુષણ નિયંત્રણ	
	ગીરીશ ગનવીત	356
46	ઝુગ્વેદમાં પ્રકૃતિ સ્તવનો	
	પ્રા. તરુણ મહેતા	362
47	પર્યાવરણની માનવસ્વાસ્થ્ય પર અસરો	
	હરેશ જે. પારેખ	370

ऋग्वेदमां अग्निदेवनुं स्थानं अने पर्यावरणा"

VASAVA TEJAL JAYNTILAL

Assistant professor (Sanskrit)

Shree Chunilal Himmabhai Bhil govt.arts

&commerce college

Naswadi,dist- Chhotta udepur.

UNIVERSITY : Shree Govindguru university.

ॐ ध्योः शान्तिरन्तररिक्षं शान्तिः पृथिवी।

शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ।

वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः

शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेति ॥

परंपराथी वेदोमां कुदरतनुं अनंतं संगीत ऋषिभुनिओनी
पवित्र वाणीथी वहेतुं आत्म्युं छे. वेदनी शरुआत अने अंतमां आवता
शान्तिपाठमां कुदरतना सर्वं तत्वो शांति अने सुखदायक बनी रहे तेवी
आवना जोवा मगे छे.

वेदरूपी परमज्ञान सर्वश्रेयकर कह्युं छे. ऐवा वेदमां अभिल
भृत्यांडमां रहेला कुदरतनां जुदा-जुदा तत्वो अग्नि, इन्द्र, वरुण, उषस,
पूर्ण्य, आटित्य, पूषन, द्यो वगेरेने देवतुपे कल्पीने तेमनी स्तुति
करवामां आवी छे. कुदरतनां आ तत्वोमां मानवाकृतिनुं आरोपण करीने
तेमना गुणो, पराक्रमो वर्णवी ऋषिभुनीओये तेमना प्रत्ये आभारनी
लागणी व्यक्त करीने मनुष्यो उपर कृपा वरसाववानी प्रार्थना भली
भोगी भावाभीनी व्यक्ति द्वारा करी छे. ऋग्वेदनां सुक्तोमां अग्नि प्रकाश,
शान अने सत्यना देव तरीके तो इन्द्र जगना, वृष्णिना देव तरीके, वरुण
नीतिमत्ता, अनुशासनना देव तरीके कल्पवामां आत्म्या छे. वरुणदेव द्वारा
४ सुराज्यनी स्थापना थઇ शके छे. तो क्यारेक क्यारेक ऋग्वेदमां सवारे
उगाती उषाओ अने क्यारेक आकाशमांथी वरसता पूर्ण्यनां वर्णन द्वारा
छुवननुं उल्लासभर्यु चित्र अने कुदरतनी कविताना दर्शन थाय छे.

॥ સુરાષ્ટ્રીયા ॥

Bi-Annual National Level, Registered, Recognized,
Refereed & Peer Reviewed Research Journal

Chief Editor

Dr. Raja N. Kathad
Associate Professor
Department Of Sanskrit
Saurashtra University
Rajkot – 360005
(Gujarat – India)

Editors

Prof. Dinesh M. Gohel
Dr.Bhartkumar N. Jadav
Dr.Kantilal G. Kathad
Gauri K.Makwana
Chandulal V.Parmar [U.G.C-RGNF-SRF]

Publisher

Prasthan Foundation – Junagadh – Gujarat
Regi. No- E/4532/ Jun/ Date-19/8/2000

अनुक्रमणिका

क्रम	लेखक	विषय	क्रमांक
1.	प्रो. जयप्रकाशनारायण ट्हिवेदी	नागराज कौरव्य सुता उलूपी	1
2.	डॉ. धीरज पी. जोषी	संस्कृत साहित्य में श्रद्धा	5
3.	डॉ. टी.एल. श्रीमाली	कालिदास की रचनाओं में शिव उपासना	9
4.	डॉ. कुसुमलता टेलर	मेघदूत में कालिदास का प्रबन्धन	13
5.	डॉ. शान्तिलाल: सालवी	शिशुपालवधस्य काव्यशास्त्रीयं समीक्षणम्	16
6.	डॉ. महेन्द्रकुमार अं.दवे	श्रीमद्भागवत के सन्दर्भ में “पर्यावरणसंचेतना”	20
7.	डॉ. भरतकुमार डी. परमार	बृहत्संहिता में वृष्टि विज्ञान	24
8.	प्रा. तेजल जे. वसावा	अभिमन्योः युद्धकौशलस्य निधनप्रसङ्गस्य च निरूपणम् ।	29
9.	डॉ. दायालाल एम. मोकरिया	वेणिसंहारस्य राक्षसदम्पतौ सूचितार्थः	32
10.	डॉ. आशा सिंह:	किरातार्जुनीयस्य काव्यशास्त्रीयं समीक्षणम् ।	35
11.	प्रा. दीपककुमार पी. जोषी	पुराणों में 'अर्थ' चिन्तन- एक समीक्षा ।	41
12.	डॉ. बाबूलाल: मीना	बहुशास्त्रज्ञः कालिदासः	43
13.	डॉ. आर.एन. काथड	कालिदासनी कृतिओमां मंगलाचरण अने शिवतत्व	48
14.	किरणकुमार एस.डामोर	कालिदास की कृतियों में शिव	54
15.	चंदुलाल वी. परमार	भर्तृहरिनी वृष्टिअे मानव जीवन अने पुरुषार्थचतुष्ट्य	58
16.	कोमल शेलेषभाई भट्ट	समसामयिक युग में वैदिक यज्ञ-चिकित्सा की प्रासंगिकता	62
17.	Dr. R. B. Zala	Sourashtra and Gujarati: A Case Study of Documenting Language through Internal Diaspora	67
18.	Dr. Iros Vaja	Stephen Crane's <i>The Red Badge of Courage</i> : A Voyage of Self-Discovery	72
19.	Dr. Saroj Kumar Padhi	Environmental Vision of Vedic Philosophy	77

अभिमन्योः युद्धकौशलस्य निधनप्रसङ्गस्य च निरूपणम् ।

प्रा. तेजल जे. वसावा *

अर्जुनपुत्रः अभिमन्युः महारथी आसीत् ।
चक्रव्यूहभेदनं पाण्डवेषु अर्जुनमेव जानाति स्म ।
अतः अर्जुनस्य अनुपस्थितौ द्रौणः
चक्रव्यूहयोजनामकरोत् ।^१ व्यूहस्य मध्यभागे दुर्योधनः
अग्रभागेस्तु द्रोणः अतिष्ठति । दुर्योधनस्य परितः
कर्णकृपदुःशासनादयः वीराः अतिष्ठन् । अपि च
जयद्रथशकुनिशल्याश्वत्थामादयः अन्येऽपि बहवः
कौरववीराः चक्रव्यूहे स्थिताः आसन् ।

चक्रव्यूहे द्रोणकर्णादयः घोरं युद्धमकरोत् ।
अतिक्रुद्धं द्रोणं दृष्ट्वा चिन्तितः युधिष्ठिरः द्रोणस्य
प्रतिवारणं चिन्तयामास ।^२ अन्यैः वीरैः द्रोणस्य
प्रतिवारणाम् अशक्यत्वात् युधिष्ठिरः अविष्फूं
गुरुभारं युधिष्ठिरः अभिमन्युं समवासृजत् ।^३
अभिमन्युः चक्रव्यूहाभ्यन्तरं प्रवेष्टुं जानाति स्म किन्तु
बहिर्गमने असमर्थः आसीत् ।^४ अतः भीमादयः
तमनुगन्तुं स्वीकृतवन्तः ।

चक्रव्यूहे अभिमन्युः कौरवसेनायाः संहारं
कृत्वा अनेकान् कौरवीरान् जघान । अशमकपुत्रस्य
वधं कृत्वा सः शल्यं विव्याध । तस्य पराक्रमं वीक्ष्यः
परास्ताः कौरवाः पलायनमकुर्वन् ।^५ तदनन्तरं
शल्यभ्रातर हत्वा सः द्रोणमध्यधावत् । अभिमन्योः
कोपात् द्रोणस्य रथसेनापि पलायिता आसीत् ।^६
अभिमन्युः दुःशासनकर्णभ्यां सहापि घोरं युद्धमकरोत् ।
युद्धे तेन पीडितौ द्वावापि पलायनमकुरुताम् ।

भीमादिभिः वीरैः सह स्थित्वा कौरवान्
हन्यमानमभिमन्युं वीक्ष्यं तं वारयितुं जयद्रथः-

* सरकारी विनयन एवं वाणिज्य,
महाविद्यालयः, नसवाडी, छोटा उदेपुर

अभ्यद्रवत् । स च अभिमन्युं पाण्डववीरान् च
अवारयत् ।^७ सः सुतीक्ष्णैः शरैः सर्वान् पाण्डवयोद्भान्
छादयामास् । अभिमन्युरपि तमविध्यत् । घोरं युद्धं
कुर्वन्तमभिमन्युं तु द्रोणः कृपः, कर्णः, अश्वत्थामा,
बृहदबलः, हार्दिकयः, कृतवर्मा च पद् महारथिनः
पर्यावान् ।^८ बाणान् च अमोचन् । अभिमन्युः अपि
तीक्ष्णैः शरैः तान् सर्वान् विव्याध । सः द्रोणं
पश्चाशताविध्यत् । विंशत्या बृहदबलम् अशीत्या
कृतवर्माणं पष्ट्या च कृपमविध्यत् । ततः सः कर्णं
तीक्ष्णैश्शरैः विव्याध । कर्णोऽपि निशीतैः वाणैः
अभिमन्युं प्रतिविव्याध ।^९ ततः क्रुद्धः अभिमन्युः
कर्णस्य सचिवान् पद् शूरान् निजधान ।^{१०} अभिमन्योः
पराक्रमेण क्रुद्धः दुःशासनपुत्र तस्य अश्वान् विद्वा
चतुर्भिः शरैः अभिमन्युं विव्याध । अभिमन्युरपि
सप्तैः वाणैः दुःशासनपुत्र प्रत्यविध्यत । तदनन्तरं सः
अश्वत्थामा शकुनिशल्यादिभिः सहायुद्धत ।
अभिमन्युना कृतं कौरवसैन्यविनाशं वीक्ष्य कर्णः
अभिमन्योः वधविषये द्रोणमपृच्छत् ।^{१२} द्रोणः
अभिमन्योः कवचधनुष्यज्यारथाश्वादीन् नाशयितुं
कौरवान् सूचितवान् ।^{१३}

ततः आचार्यवचः श्रुत्वा कर्णः
शीघ्रमभिमन्योः धनुः चिच्छेद । कृतवर्मा तस्य
अश्वान् जघान । कृपाचार्यश्च तस्य पाश्वरक्षकान्
विव्याध ।^{१४} शेषास्तु कौरवाः च्छिन्धन्वानमभिमन्युं
नेकैः तीक्ष्णैः शरैः प्रत्यविध्यन्त । छिन्धन्वा
विरथश्च अभिमन्युः खण्डं चर्मं च प्रगृह्य कौरवान्
प्रत्यधावत् । द्रोणकर्णकृपादयः अपि अनेकैः शरैः
अभिमन्युं विव्यधुः । तस्मिन् काले द्रोणः क्षुरप्रेण
तस्य खण्डं चिच्छेद ।^{१५-१६} कर्णोऽपि तस्य चर्मं
छित्वा वाणैः तमविध्यत् । ततः पीडितः क्रोधितश्च

مکتبہ علمی

6

Publications Sales Unit
The Maharaja Sayajirao
Vadodara

Publications Sales Unit
The Maharaja Sayajirao University of Baroda,
Vadodara

၁၇၂

卷之三

નગરીના વિભાગો

ମୁଖ୍ୟାନ୍ତର-କାଳୀନ
ପଦବୀ-ପାଇଁ -
ଏହିପଦବୀ କାହାରେ
ପାଇଁ ଉପରେ ଉପରେ
କାହାରେ ଉପରେ ଉପରେ

विषय हिन्दी दिवस पर 10-11 जुलाई 2017 को
कैरियर पर्यावरण - समस्याएँ एवं समाधान अन्तर्राष्ट्रीय समोच्ची
की घोषणा की गई तो लगता प्रकार की प्रतिक्रिया सामने आयी।
समोच्ची अध्येताक, हमारे अध्यापक, सभी लिंगों के सतत प्रचार स
एवं प्रशंसनीय बड़ोदा क आर्थिक सहयोग से सभी संकायों से 371
से उचाई दरिमानियों ने अपने प्रपञ्च विश्वन्त इन्स्टिट्यूटों से
कैरियर पर्यावरण समस्याओं को भास्त्रियति निरूपित किया।
प्रियंक उर्ध्वराणीय समस्याएँ घोषणा की घोषणा न हो पाए था,
पाय: पिछे पिछे घोषणा करना न हो पाए था,
न हमारे अध्यापकों को पाए था। इस अंतर्राष्ट्रीय समोच्ची में
कि भले ही इक्कोसाठी भलाई अधियारिक नियमित ही, परन्तु
उसमें गोस्ट्वर्क तो सन्तुष्य का ही काम करेगा, कर्याक्रियक अम के
परिहार के लिए माहित्य एवं करना ही हर युग से मार्ग रही है
ग्रीष्म सदैर रही। साध ही आगीरित कावियों ने शारदत कविता
का रसपान कराया।

यह समोच्ची विषय पर्यावरणीय विषय सरिष्यति में
सन्तुष्य को गठन्ति बनाने की एक सुसंगत कड़ी है। विविध
विधानों द्वारा, राज्य-शास्त्रीय माध्यमों द्वारा हमें यह समझाया
जाता है कि हम प्रकृति की रहा कैसे करें? पर्यावरणिक संतुलन
को जो परमता गया है, कैसे बचाए? बढ़ते तापमान की वजह से
कहीं सुनामी, कहीं प्रबल्य, कहीं सुखा एवं भूख्य जैसी पदनार्थ
आये दिन परित होती रहती है। मानव जीवन को इसने काफी
प्रभावित किया है। नम, धार, जल, तीव्री के प्राणियों, जनुओं एवं
जानवरों के स्वास्थ्य पर बुरा प्रभाव पड़ा है। इसके परिणाम

Surabhi Publication
516, Virani Chamber
Sardar Gunji Anand.

Copy Rights Self
[ISBN: 978-91-85199-38-1-6]

Published First- 2017

Printed By
Aniba offset
Gandhinagar
Gujarat

2216414

(విషయాలు, సమయాలు, వ్యాఖ్యలు మరియు ఉపాధిలు)
పా. 1 (ప్రశ్న)

ప్రశ్నల నెఱిందులు - 6
ప్రశ్నలు - అధికారి కోర్టులు

పా. 2 (ప్రశ్నలు)

1.	భేదములు లేదా వ్యాఖ్యలు - వ్యాఖ్యలు	61-62
2.	ప్రశ్నల నెఱిందులు - వ్యాఖ్యలు	62-63
3.	ప్రశ్నలు (పా. 1 లో) మరియు వ్యాఖ్యలు - వ్యాఖ్యలు	63-64
4.	ప్రశ్నలు మరియు వ్యాఖ్యలు - వ్యాఖ్యలు	63-64
5.	ప్రశ్నలు మరియు వ్యాఖ్యలు - వ్యాఖ్యలు	63-64
6.	ప్రశ్నలు మరియు వ్యాఖ్యలు - వ్యాఖ్యలు	63-64
7.	ప్రశ్నలు మరియు వ్యాఖ్యలు - వ్యాఖ్యలు	63-64
8.	ప్రశ్నలు మరియు వ్యాఖ్యలు - వ్యాఖ్యలు	63-64
9.	ప్రశ్నలు మరియు వ్యాఖ్యలు - వ్యాఖ్యలు	63-64
10.	ప్రశ్నలు - వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు	63-64
11.	ప్రశ్నలు దీని నుండి ఏ వ్యాఖ్యలు లేదా వ్యాఖ్యలు - వ్యాఖ్యలు	63-64
12.	ప్రశ్నల వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు	64-65
13.	ప్రశ్నల వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు - వ్యాఖ్యలు	64-65
14.	ప్రశ్నల వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు - వ్యాఖ్యలు	64-65
15.	ప్రశ్నల వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు - వ్యాఖ్యలు	64-65
16.	ప్రశ్నల వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు - వ్యాఖ్యలు	64-65
17.	ప్రశ్నల వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు - వ్యాఖ్యలు	64-65
18.	ప్రశ్నల వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు - వ్యాఖ్యలు	64-65
19.	ప్రశ్నల వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు - వ్యాఖ్యలు	64-65
20.	ప్రశ్నల వ్యాఖ్యలు - ప్రశ్నలు - వ్యాఖ్యలు	64-65

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR

P.R. SHARMA

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

ISSN 2250 - 0391

पुस्तक विभाग नांदा, काशी एवं विजय

स्वाध्याय

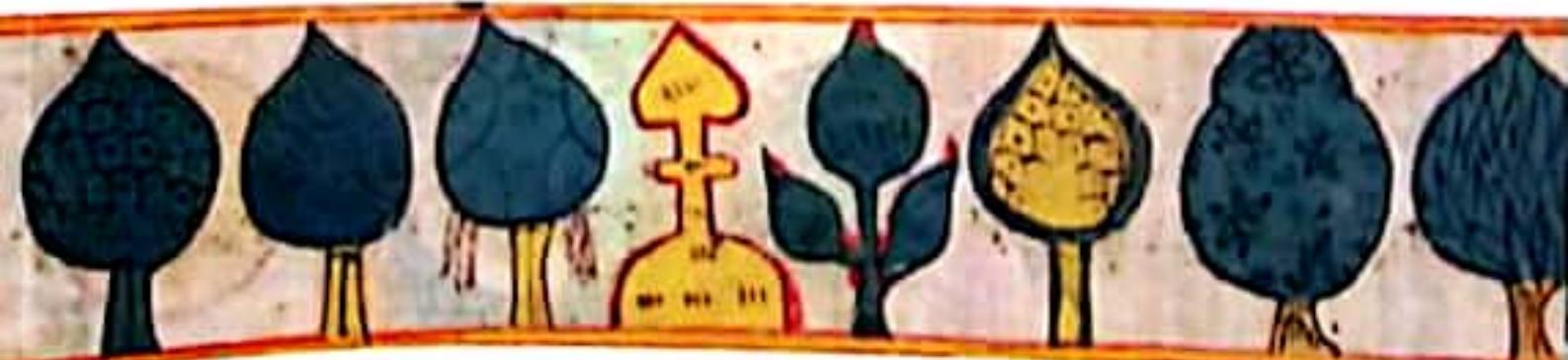
स्वाध्याय वाले स्वाध्याय विभाग
पृष्ठा ५३ - ०१५ १ - ८

निपाट
गोदा प्रकाशनि

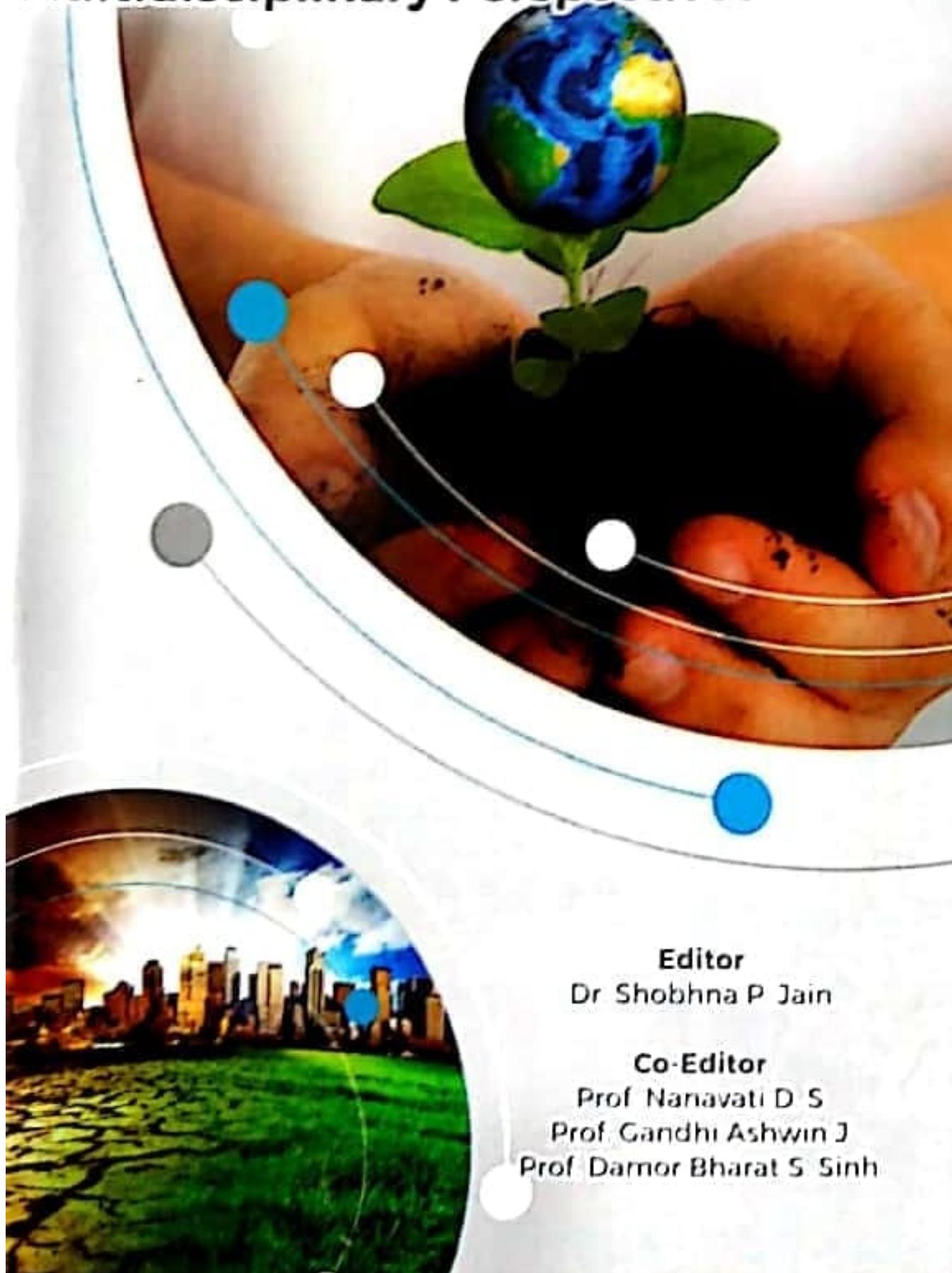
माराठा लक्ष्मण गुन्डम्
Estd. 1949

प्राचीनिकामंडिर
महाराष्ट्र राज्याकारात् विष्णविहाराय, वडोदरा

ENVIRONMENTAL CHALLENGES

Multidisciplinary Perspectives"

Editor
Dr. Shobhna P. Jain

Co-Editor
Prof. Nanavati D. S
Prof. Gandhi Ashwin J
Prof. Damor Bharat S. Sinh

ISBN 978-81-931298-0-7

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે સંશોધન : પુનર્વિચાર

: સંપાદક :
ડૉ. રોતા પ્રલાપત્રિ
શ્રી. બે. કે. ઉમરેઠિયા

ISBN: 978-81-931298-6-9

ગુજરાતી બાળ સાહિત્ય વિમર્શ

સંપદક

ડૉ. પેતા પ્રભાપણિ

શ્રી. એ. કે. ઉમરોફિયા

શાંતિનિકેટાન પાઠ્યક્ષેત્રના પુનિરચ્છા
મહારાજ જયાચંદ્ર વિદ્યવિદ્યાલય
પ્રાયગરંગ, રાયદરા, ૨૦૧૬.

“ગુજરાત મનોરાજ નિરૂપણ કરતી તરફ વાતાઓનો તુલનાદર્શ અભ્યાસ”

જીવનમાણી જ સાહિત્યને ખરી પેરણા પાખ થાય છે. પછી સજ્જક એ પેરણાનું પાખ થયેલા પ્રસંગ, પાત્ર, ભાવ, વિચાર વર્ગોએ સાથે પોતાની કલ્યાણ સમીક્ષણ કરી એને બાકાર આપે છે, બેટલે કે સાહિત્ય કુન્તિ સજ્જ એ જે સાહિત્ય વ્યાપક સ્તર પર મનુષ્યજીવનના કોઈક સત્યને ઉદ્ઘાટીત કરે એ પ્રકાબાળી, મહત્વપૂર્ણ બને હાર્દિકતીન આસ્ત્રવાદ બની રહે છે. આવી ચિન્હ-લિઙ્ગ ટેશ, ભાષા સજ્જકોની કુન્તિઓમાં મનુષ્યજીવનનું કોઈ એવું સત્ય હેઠાં રીતે પ્રગટ થયું છે ? એ તુલનાદર્શ વાટિએ જોવું રોધક નીવડે છે. અહીં આ અભ્યાસ લેખમાં ડો. સજ્જક શીખ સાહીનીની ‘સિક્ષારિશી ચિહ્ની’, રચિયન સજ્જક બેન્ટન રોખોવની ‘ઝે ઓડ એ કલોડ’ (‘કારકુનનું મૃત્યુ’), બને ગુજરાતી સજ્જક જિશેશ વરસાણીની ‘ગ્રાજ વર્ગનો કર્મચારી’ નવાત્રિકાઓની તુલનાદર્શ વાટિએ સમાલોધના કરી છે.

સર્વ પદ્ધતિ આ તરફે નવાત્રિકાઓનું મહિના કલ્યાણસુનું જોઈએ –
‘સિક્ષારિશી ચિહ્ની’

પુનર્વોસ કાથીલયમાં 14 વર્ષથી કારકુન તરીકે ચિલોડીનાથ કાથી કરતો હતો. એક વાર બપોરે જમવાના સમયે ખોડિસની સામે ઊંઘેલી લારીમાણી એ નાસ્તો કરતો હતો ત્યારે એક નાની પટના પડી. કારકુનના જીવનમાં તો હેઠાં પટના પણ વધોયા એકાદ વાર જ પટતી હોય છે. એક મોટા વ્યજિયે તેને ઓળખી લીધો, તેને મળ્યા, તેની સાથે જસ્ત્ય, તેના બણે લય મુઢી પાંચ મિનિટ વાતો પણ કરી અને પોટરમાં બેસીને જતા પહેલા પોતાની નોટબુક કાઢી એ મોટી વ્યજિયે ચિલોડીનાથનું નામ, સરનામું પણ લખી લીધું। ચિલોડીનાથની ઓડિસના બાકીના કર્મચારીઓએ તથા સુપરિટેન્ડન્ટ આ જોવું પણ અહે. ચિલોડીનાથ માટે આ પટનાથી આપી કુનિયા બદલાઈ ગઈ. તે રિયસે કામકાજમાં એનું મન ચોટ્યું નહીં. સાંજ ઓડિસમાણી છુટી એ પરે પણેચ્યો. ખૂબ યતા એને પોતાની પણી કુન્તાને આહે ચિન્હ વિલાગના ભૂતપૂર્વ કાથરેક્ટર અને પોતાના પ્રોકેસર ખનાસાહેબ સાથે થયેલી મુલાકાતની વાત કરી. ચિલોડીનાથ અસ્થ્યાસકાળમાં અસ્થ્યાસ, બેલકૂદ, અન્ય પ્રવૃત્તિઓ – બધાંયાં તેજસ્વી હતો. પણ 14 વર્ષથી એક જ પદ પર એક સામાન્ય કારકુન તરીકે નોકરી કરતો હતો. અનાસાહેબ સેકેટરી પાસે ચિલોડીનાથ માટે લલામણ કરવાની વાત કરી હતી કે જેથી એને નોકરીમાં બહારી મળે. ચિલોડીનાથની ઓડી આવકમાં છેમ-તેમ કરીને પર ચલાવતી. ત્રણ બાળકોનું પાલન પોરણ કરતી ચિલોડીનાથની પણી કુન્તાએ બા સાંખળી ખૂબ યાઈ. રાતે ખૂબ પડેલી ને પતિની બહારીની વાત સાંખળી એના સપના જોવા લાગી. ખુશીમાં એની ઊપ પણ જડી ગઈ. કુન્તા પોતાની ઉત્સેષિત કલ્યાણ સાથે તાણાવાણાં ગૂધી રહી હતી. પણ હું એ ચિલોડીનાથની માનસિક અવસ્થા પીએ-પીએ બદલાવા માડી હતી. એ વિચારોમાં દુધી ગયો હતો. પોતાનો માટે લનાથેલા જલામણ પત્રથી પોતાની સમસ્યાઓ વપરો એપ તેને લાગ્યું. પોતાની બહારી યાંત્રો તો બાકીના કારકુન થ્યું નહીં એસી રહે, પોતાની નિંદા કર્યો સુપરિટેન્ટ પણ પોતાના પર ખાર રાખ્યો અને પોતાનો વાર્ષિક એફવાલ ખરાબ કરી દેશે. પોતાની યીદ વર્ષની નોકરી ખૂલમાં મળી જોશે – એવો

• $\text{H}_2\text{O} + \text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow \text{H}_2\text{O} + \text{H}_2\text{SO}_4$ • $\text{H}_2\text{O} + \text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow \text{H}_2\text{O} + \text{H}_2\text{SO}_4$

SAHITYA SETU

ISSN: 2249-2372

ISSN: 2243-2512
YEAR 7, ISSUE 1 CONTINUOUS ISSUE 17 JANUARY-FEBRUARY 2017

લગ્નવિરચેદની ઘટના પર આધારિત બે નવલિકાઓમાં નિકુપાયેલું નારીસંવેદન અને
નારીયેતના

અને દોષિતાનું પગટ કરતી લખાવિયોટીની ઘરણા પર જાપાનિની પર્વી લખાવિયોટો મુજબની સ્થાપિતાની પાઠ શાયા તે છેફે સમાજીની ગુંડાળી જી એને તો વસુભૂતાની જાંદ્રાદેવાની ધીરુદ્ધીની પરિણામી મનાદિયની કુદાલિકા અંગતિયાની જ્યાય આરતી મૈની બોલુન મીન પ્રાણીમણ મુલાની સંસ્કરણ મજૂરીયાની અધ્યક્ષણ હૃત ઘોરે આ હોયપ્રચાર લખાવિયોટીની ઘરણા પર જાપાનિની જ્યાયની બા દેરે પ્રેરે હું હાંદાની જાપાનિની નિયત લખાવિયોટનિયાની નિર્ધારી સારેનાની અભ્યાસ કર્યો હે

INDEX

Page	Title	
1-8	I. A COMPARATIVE STUDY ON GROWTH ANALYSIS OF PUNJAB NATIONAL BANK OF INDIA AND HINDI BANK LIMITED PATIALA	
9-15	II. Nasal Aspirates-A double or a single consonant in Hindi	
16-19	III. वायोलिन वाक्यरसायक लिखनपद्धति विषय:	
20-24	IV. नवी भाषा के एक अंग - हिन्दी वार्ता वाक्यरसायक लिखनपद्धति विषय	
25-28	V. Creative Writing Existence of creative and processes of development	
29-31	VI. हिन्दी-वायोलिन वाक्यरसायक लिखनपद्धति विषय	
32-40	VII. वायोलिन वाक्यरसायक लिखनपद्धति विषय के सम्बन्ध में संक्षिप्त विवरण	

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH ISSN:- 2278-4381

PUBLISHED BY, <http://www.shanticjournal.com/>

SHANTIPRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, (Nr. Bhavna Hostel),
New Vadaj, AHMEDABAD - 380013

Date: 28/01/2017

CERTIFICATE

This is to certify that the article entitled "મારી ધ્યાની દર અને 'દર'- દરી વાચોફી
જોતિષ્ટ કાળાંગુલી" by Mrs. K. R. Patel જીવિત માસી has been published in the
Most Referred & Peer Reviewed Multi-Disciplinary E-Journal of Research entitled Shanti
E-journal of Research, ISSN 2278-4381 DECEMBER-2016, Vol -5, Issue-20, pp-20-24 It
can be accessed at www.shanticjournal.com

We the publisher and the editor of Shanti E-journal of Research appreciate his scholarly
contribution to our online ejournal.

Chief Editor

Rajesh Shrimali

(Dr. Rajesh Shrimali)

Knowledge Consortium of Gujarat
Department of Higher Education - Government of Gujarat
Journal of Humanity
ISSN: 2279-0233

Continuous issue-24 | April – May 2016

“ગુલામ મનોદર્શાનું નિરૂપણ કરતી ત્રણ વાર્તાઓનો તુલનાદર્શી અભ્યાસ”

જીવનમાંથી જ સાહિત્યને ખરી પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સર્જક એ પ્રેરણારૂપે પ્રાપ્ત થયેલાં પ્રસંગ, પાત્ર, ભાવ, વિચાર વગેરે સાથે પોતાની કલ્પનાનું સમિશ્રણ કરી એને આકાર આપે છે, એટલે કે સાહિત્ય કૃતિ સર્જે છે. જે સાહિત્ય બ્યાપક સ્તર પર મનુષ્યજીવનનાં કોઈક સત્યને ઉદ્ઘાટિત કરે એ પ્રમાવશાળી, મહત્વપૂર્ણ અને સર્વકાળીન આસ્વાધ બની રહે છે. આવી ભિન્ન-ભિન્ન દેશ, ભાષા સર્જકોની કૃતિઓમાં મનુષ્યજીવનનું કોઈ એક સત્ય કેવી રીતે પ્રગટ થયું છે? એ તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ જોવું રોચક નીવડે છે. અહીં આ અભ્યાસ લેખમાં હિન્દી સર્જક લીખ્ય સાહનીની ‘સિક્ષારિશી ચિઠ્પી’, રશીયન સર્જક એન્ટન ચેપોવની ‘ડેશ ઓફ એ કલર્ક’ (‘કારકુનનું મૃત્યુ’) અને ગુજરાતી સર્જક જિજોશ વરસાણીની ‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’ નવલિકાઓની તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ સમાલોચના કરી છે.

સર્વ પ્રથમ આ ત્રણો નવલિકાઓનું સક્ષિપ્ત કથાવસ્તુ જોઈએ –
‘સિક્ષારિશી ચિઠ્પી’

પુનર્વાસ કાર્યાલયમાં 14 વર્ષથી કારકુન તરીકે ત્રિલોકીનાથ કાર્ય કરતો હતો. એક વાર બપોરે જમવાનાં સમયે ઓફિસની સામે ઉભેલી લારીમાંથી એ નાસ્તો કરતો હતો ત્યારે એક નાની ઘટના ઘટી. કારકુનનાં જીવનમાં તો એવી ઘટના ઘણાં વધોમાં એકાદ વાર જ ઘટતી હોય છે. એક મોટા વ્યક્તિએ તેને ઓળખી લીધો, તેને મળ્યા, તેની સાથે હસ્યા, તેના ખ્રેણ મૂકી પાંચ મિનિટ વાતો પણ કરી અને મોટરમાં બેસીને જતા પહેલા પોતાની નોટબુક કાઢી એ મોટી વ્યક્તિએ ત્રિલોકીનાથનું નામ, સરનામું પણ લખી લીધું! ત્રિલોકીનાથનાં ઓફિસનાં બાકીનાં કર્મચારીઓએ તથા સુપરિટેન્ડન્ટને આ જોવું પણ ખડું. ત્રિલોકીનાથ માટે આ ઘટનાથી આખી દુનિયા બદલાઈ ગઈ. તે દિવસે કામકાજમાં એનું મન ચોટ્યું નહીં. સાંજે ઓફિસમાંથી છૂટી એ ઘરે પહોંચ્યો. ખુશ થતાં એને પોતાની પત્ની કુન્તોને આજે શિક્ષા વિભાગનાં ભૂતપૂર્વ ડાયરેક્ટર અને પોતાનાં પ્રોફેસર ખજાસાહેબ સાથે થયેલી મુલાકાતની વાત કરી. ત્રિલોકીનાથ અભ્યાસકાળમાં અભ્યાસ, ઐલક્ષ્ય, અન્ય પ્રવૃત્તિઓ – બધાંમાં તેજસ્વી હતો. પણ 14 વર્ષથી એક જ પદ પર એક સામાન્ય કારકુન તરીકે નોકરી કરતો હતો. ખજાસાહેબે સેકેટરી પાસે ત્રિલોકીનાથ માટે ભલામણ કરવાની વાત કહી હતી કે જેથી એને નોકરીમાં બઢતી મળે. ત્રિલોકીનાથની ઓછી આવકમાં જેમ-તેમ કરીને ઘર ચલાવતી, ત્રણ બાળકોનું પાલન પોષણ કરતી ત્રિલોકીનાથની પત્ની કુન્તો આ સાંભળી ખુશ થઈ. રાતે સૂવા પડેલી તે પતિની બઢતીની વાત સાંભળી એના સપના જોવા લાગી. ખુશીમાં એની ઊંઘ પણ ઉડી ગઈ. કુન્તો પોતાની ઉત્તેજિત કલ્પના સાથે તાણાવાણાં ગુંધી રહી હતી. પણ હવે ત્રિલોકીનાથની માનસિક અવસ્થા ધીમે-ધીમે બદલાવા માંડી હતી. એ વિચારોમાં ઇબી ગયો હતો. પોતાનાં માટે લખાયેલા ભલામણ પત્રથી પોતાની સમસ્યાઓ વધશે એમ તેને લાગ્યું. પોતાની બઢતી થશે તો બાકીના કારકુન યૂપ નહીં બેસી રહે, પોતાની નિંદા કરશે, સુપરિટેન્ડન્ટ પણ પોતાનાં પર ખાર રાખશે અને પોતાનો વાર્ષિક એહવાલ ખરાબ કરી દેશે, પોતાની ચૌદ વર્ષની નોકરી ધૂળમાં મળી જશે – એવો

ભય એ સેવવા માંડયો. આવી-આવી ચિંતામાં એ આપી રાત ના સ્ત્રો. કુન્તોએ એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો બધો રોષ પણી પર હાલવ્યો. સવારે ત્રિલોકીનાથ ખજ્ઞાસાહેબનાં બંગલા પર પહોંચ્યો. સવારે ફરવા જવા નીકળતા ખજ્ઞાસાહેબનું ધ્યાન તેના તરફ ગયું. એમને ત્રિલોકીનાથને આવકાયો. પોતે હજુ ભલામણ પત્ર નથી લખી શક્યા એમ તેમને કહ્યું. આ સાંભળી ત્રિલોકીનાથનાં ન્હદય પરથી મોટો ભાર ઓછો થઈ ગયો. ત્રિલોકીનાથે સામેથી કહ્યું, “નહીં, નહીં ખજ્ઞાસાહેબ, આપ કષ્ટ ન કીજુએ. મુજે યો ભી મુજે ઈસ સાલ તરક્કી મિલ જને કી આશા હૈ..... મેરી સર્વિસ કાફી લમ્બી હો ચૂકી હૈ, સર.”² આ સાંભળી ખજ્ઞાસાહેબ આશર્યચક્રિત થયા, થોડા ગુસ્સે પણ થયા કે પોતાની ભલામણ ચિઠ્પી લખવાની વાત કરી આવ્યાં હતા એ બાંજગડમાંથી બચ્યા. ત્રિલોકીનાથ ત્યાંથી પોતાની ઓફિસની દિશામાં ચાલી નીકળ્યો. એના પગ ધીમે-ધીમે ભારે થવા માંડયા અને મન ફરી રોજની એની એ હાડમારીમાં ખોવાવા માંડયું.

‘ડેથ ઓફ એ કલાક’ / ‘કારફુનનું મૃત્યુ’³

વાર્તાનો નાયક ઈવાન દમિત્રિય ચેરવ્યાકોફ કોઈક ઓફિસમાં કારકુન તરીકે ફરજ બજાવતો હતો. એક વાર થિયેટરમાં ખેલ જોવા ગયેલા એને એકાએક છીંક આવી. પોતાનું નાક લૂછી એને પોતાની છીંકથી કોઈનેચ કશી તકલીફ તો નથી થઈને એ ચોમેર નજર ફેરવી જોયું. એની આગળની હોળમાં બેઠેલા એક નીચી કાઠીના વૃધ્ધ ટાલિયા માણસને એને ખોપરી અને ગરદન સાફ કરતા તથા કંઈક બબડતા જોઈ ચેરવ્યાકોફ મૂંજાયો. ચેરવ્યાકોફ પેલા વૃધ્ધ માણસને ઓળખી કાઢ્યો. પેલો વૃધ્ધ સંદેશ-વ્યવહાર ખાતાનો મુલ્કી જનરલ બ્રિઝાલોફ હતો. પોતાનાંથી કંઈક અજુગતું થયું હોવાનાં ભાવ સાથે ચેરવ્યાકોફ જનરલના કાન પાસે જઈ ધીમેથી માઝી માંગી. જનરલે એને ઉડાવ જવાબ આપ્યો. ચેરવ્યાકોફ પોતાની નિર્દોષતા પ્રગાટ કરવા ઈચ્છતો હતો પણ જનરલને ખેલ જોવામાં રસ હતો એટલે એને ચૂપ રહેવા કહ્યું. હવે ચેરવ્યાકોફને ખેલ જોવામાંથી રસ ઊડી ગયો અને એ પસ્તાવાથી પીડાવા લાગ્યો. ઈન્ટરવલમાં ફરી એ જનરલની માઝી માંગવા ગયો. જનરલે પોતાની ઉદારતા બતાવી પણ એથી ચેરવ્યાકોફને સંતોષ થયો નહીં. પોતાની ઘરે જઈને તેણે પોતાનાં આવા અસભ્ય વર્તન બાબત પોતાની પણીને જણાવ્યું. જનરલ બ્રિઝાલોફ એના પતિનો ઉપરી અધિકારી નથી એ વાતથી તેની પણી નિશ્ચિત બની. પણ એને એના પતિને જનરલની પાસે જઈ ફરીથી પોતાનાં અસભ્ય વર્તન માટે માઝી માંગવાની સલાહ આપી. બીજા દિવસે ચેરવ્યાકોફ પોતાનાં વર્તન વિશે ખુલાસો કરવા બ્રિઝાલોફ પાસે ગયો. જનરલ પોતાની કચેરીમાં અરજદારોની અરજી સાંભળવામાં વ્યસ્ત હતા. એ બધાંને સાંભળી લીધા પછી જનરલે ચેરવ્યાકોફ સામે જોયું. ચેરવ્યાકોફ ગઈ રાતની વાત યાદ દેવડાવતા વાતની શરૂઆત કરી પણ એ સાંભળતા જ જનરલ છંછેડાઈ ગયા. એને ચેરવ્યાકોફ તરફ ધ્યાન જ ના આપ્યું અને પોતાના કામમાં વ્યસ્ત થઈ ગયા. ચેરવ્યાકોફને માંકું લાગ્યું, “મારી વાત ન સાંભળી ! એનો અર્થ એ કે તે મારા પર ગુસ્સે થયો છે. હું આ વાતને અહીં જ પડતી ન મૂકી શકું મારે તેની આગળ ખુલાસો કરવો જ જોઈએ.”⁴ જનરલ છેલ્લા અરજદારને સાંભળીને તેના ખાનગી ઓરડામાં જવા પાછા ફર્યા કે તરત ચેરવ્યાકોફ બબડતો બબડતો તેમની પાછળ ગયો અને પોતાનો પસ્તાવો વ્યક્ત કરવા માંડયો. જનરલ ઘણા ગુસ્સે થઈ ગયા. આ વ્યક્તિ પોતાની મજાક ઉડાવતો હોય એમ તેમને લાગ્યું. ત્યાંથી ચાલ્યા જવા એમણે ચેરવ્યાકોફને ઈશારો કર્યો અને બારણું બંધ કરી દીધું. ચેરવ્યાકોફને ઘણું દુઃખ થયું. હવે કાગળ લખીને માઝી માંગવાનું એને વિચાર્યુ. તેણે આખો દિવસ વિચાર્યુ કે કાગળ કેવો લખવો ? એ કંઈ નક્કી કરી શક્યો નહીં. તેથી વાત પતાવવા ફરી બીજે દિવસે એ ત્યાં

ગયો અને માર્ગી માગતા આખી વાતની ચોખવટ કરવા માંડયો – “આપ સાહેબે માન્યું તેમ આપની મજાક કરવા નહીં; હીંક ખાઈને આપને અગવડમાં મૂક્યા, તે માટે માર્ગી માગવા હું આવેલો. આપની મજાક તો હું કદી કલ્પનામાં ય ન કરી શકું, તો પછી એમ કરવાની હું હિંમત તો કેવી રીતે કરું? અમારા જેવા માણસો જો ગમે તેની મજાક ઉડાવવા માંડે, તો પછી ફુનિયામાં માન જેવું – ઉપરીઓ પ્રત્યેના માન જેવું કંઈ જ ના રહે”⁵ જનરલ આ સાંભળી બરાબર કોધે ભરાયા અને ત્યાંથી ચેરવ્યાકોફને ચાલ્યા જવા કષ્યું. ચેરવ્યાકોફને લાગ્યું કે જાણે તેની લીતરમાં કોઈ તાર તૂઠી ગયો છે. તે કાંઈ સાંભળી શકતો નહોતો કે જોઈ શકતો નહોતો. એ ચંત્રવત લથડતો ઘરે પહોંચ્યો. એવોને એવો જ, એ જ ઓફિસમાં પહેરવાનો ડગલો પહેરી રાખીને તે સોઝા પર ઢળી પડયો અને મરણ પામ્યો.

‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’⁶

ઇલ્લીસ વર્ષનો, કોમર્સ ગ્રેજ્યુએટ, દેખાવે સામાન્ય એવો દિનેશ શાહ આ વાર્તાનો નાયક છે. ઓફિસમાં કામ કરતો એ ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી છે. દ્રોકી આવકમાં મા, પલ્ની, બે પુત્રીઓ - આમ ચાર જનની ભરણપોષણની જવાબદારી તેના માથે છે. મિલ્કતમાં ભાડાની ખોલી સિવાય બીજુ કંઈ નથી. લગભગ દરરોજ બસ ચૂકી જતાં અને ઓફિસે પંદર-વીસ મિનિટ મોડા પહોંચતા, ઓફિસનાં કામનાં ભારણમાં દટાયેલા દિનેશ શાહને એના સાહેબનો ગુસ્સો સહન કરવો પડતો. સાહેબ તેને ધમકાવીને ઘરે લઈ જઈ બધું કામ પૂરું કરવા કહેતા. ત્યારે દિનેશ શાહને કુટુંબ ચાદ આવતું, એ ‘યસ સર’ કહી ચૂપચાપ બધું સાંભળી લેતો. પણ જયારે ઘરે જતો ત્યારે વૃધ્ય મા અને પલ્નીનાં કંકાસમાં ઓફિસનું બાકી રહેલું કામ અને સાહેબ ચાદ આવતાં. એના બે છેડા કદી ખેગા થતા નહીં. આવી કણોળી પરિસ્થિતિનાં કારણે બાવન વર્ષની વૃધ્ય મા તેને ભારણડુપ લાગતી. એને બેતાળીસ વર્ષની ઉંમરે મરી જનાર પિતા વધારે ગમતો. દિનેશ શાહને પલ્ની હંસા (હેત્તા) સાથેનાં સાત વર્ષનાં દામપત્રયજીવનનાં ફળ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી બે દિકરીઓ માટે પિતા સહજ રમ્યાડવાનો ઉમડકો પણ થતો નહીં. મહિનાની આખર તારીખોમાં તેના ઘરમાં જીવનની જરૂરીયાતો અને ગરીબી વચ્ચે ચુધ્ય ખેલાતું. દિનેશ શાહનો દિવસ તો જીમ-તેમ પસાર થઈ જતો પણ પછી આવતી રાત તેના માટે ધણી ડરામણી, ભયાનક બની જતી. તેના મનમાં જત-જાતનાં વિચારો કૂટતા, કલ્પનાઓ ઊગતી, ભયાનક સપના આવતાં. સપનામાં વિકરાળ સિંહને કાગડાઓ ચુંથતા. સિંહ ત્રાડ પાડવા મોઢું ફાડતો, પરંતુ ત્રાડ બહાર નીકળ્યાં વિના અંદરને અંદર થીજુ જતી. સિંહને માખીઓ હેરાન કરતી દેખાતી. આદિ માનવ જેવો ભયાનક દેખાવ ધરાવતાં સાહેબ ભાલો લઈ દિનેશ શાહની પાછળ દોડતા અને દિનેશ શાહ આંખો મીંચીને બચવા માટે આડેધડ લાગતો. રસ્તામાં ખાડો આવતો અને એ તેમાં પડતો ત્યારે ભયાનક ચીસ, હાંફ સાથે એ જાગી જતો. વાર્તાનાં અંતે દિનેશ શાહ નોકરી ગુમાવે છે. અને એની જગ્યાએ સાહેબની સાળીને નોકરી પર રાખવામાં આવે છે. બેકાર બનેલા દિનેશ શાહને ભાડાની ખોલી ખાલી કરવા નોટીસ મળે છે. એ પોતાનાં માટે નવો કામ ધંધો શોધવા ઠોકર ખાતો ફરે છે.

અહીં પ્રસ્તુત વાર્તાઓમાં ભીષ્મ સાહની, ચેખોવ અને જિજેશ વરસાણીએ ઉચ્ચ અમલદાર કે અધિકારીથી ભય પામતા સામાન્ય કારકુન-કર્મચારીની ગુલામ મનોદશાને નિરૂપી છે. એક બાજુ એ અધિકારીની તુમાખી તો બીજી બાજુ સામાન્ય વર્ગની મજબૂરી, લાચારી સચોટ ચિત્રણ પામ્યાં છે.

ત્રણે નવલિકાઓમાં ત્રણ કે ચાર મુખ્ય પાત્ર છે. ‘સિફારિશી ચિઠી’માં કારકુન ત્રિલોકીનાથ, તેની પલ્ની કુન્તો અને શિક્ષણ વિભાગનાં ભૂતપૂર્વ ડાયરેક્ટર ખજાસાહેબ; તો ‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં કારકુન ચેરવ્યાકોફ, તેની

પત્ની અને જનરલ બ્રિઝાલોક તથા 'ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી'માં ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી દિનેશ શાહ, તેની પત્ની હંસા (હેતા), તેની મા અને તેના સાહેબ. ત્રણે નવલિકાઓનું કથાબીજ ભલે સરખું હોય પણ ત્રણે સર્જકોએ પોતાની આગવી રીતે તેની માવજત કરી છે. આથી ત્રણે નવલિકાઓ જુદી પડે છે અને એમાં આદેખાયેલા પાત્રોની છાચા પણ સહેજ બદલાય છે. 'સિક્ષારિશી ચિઠી'માં ત્રિલોકીનાથની પત્ની અને ત્રણ બાળકોની માતા કુન્તોનું પાત્ર તંગ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં પણ ઘર ચલાવતી ઘરરખું સ્વી તરીકેનું સરસ ઉઠાવ પામ્યું છે. પતિ, બાળકો માટેનો તેનો પ્રેમ, ઘર ચલાવવાની ચિંતા, પતિની બઢતી માટે માનતાઓ માનવી, બઢતી મળતાં પોતે શું-શું કરશે એનો કલ્યાણવિહાર, ચિંતામાં પડેલા પતિને ઓથ આપતી - કુન્તોનું પાત્ર સજીવ બન્યું છે. 'કારકુનનું મૃત્યુ'માં ચેરવ્યાકોફની પત્નીનું પાત્ર વધારે પ્રકાશમાં આવતું નથી. 'ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી'માં દિનેશ શાહની પત્ની હંસા (હેતા)ને સાસુ સાથે હમેશાનો અણાબનાવ છે. વૃધ્ધ થવા કરતા મરી જવું સારું એમ તે માને છે. સાત વર્ષનાં દામ્પત્યજીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલી બે દીકરીઓને અભાવોની વચ્ચે ઉછેરે છે, પાંચ સભ્યોનાં ઘરે સંસારને તંગ પરિસ્થિતિમાં પણ જેમ-તેમ ચલાવે છે. પાત્રો સંદર્ભો ત્રીજું મહત્વનું પાત્ર 'સિક્ષારિશી ચિઠી'માં ખજાસાહેબનું છે, કે જે ત્રિલોકીનાથને ભલામણ પત્ર લખી આપવા કહે છે. આ વાર્તામાં ત્રિલોકીનાથનાં સુપરિટેન્ડન્ટનો ઉલ્લેખ આવે છે કે જેનાથી ત્રિલોકીનાથ ભય પામે છે. 'કારકુનનું મૃત્યુ'માં જનરલ બ્રિઝાલોકનું પાત્ર આવે છે. એ ક્રૂર નથી, પોતાની રીતે નિર્દોષ જ છે. પણ વારેવારે માઝી માંગનાર ચેરવ્યાકોફની માનસિક દશાને સમજું શકતો નથી અને એના પર ગુસ્સે થઈ જાય છે. 'ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી'માં દિનેશ શાહનાં સાહેબ કામ બાબતે તેને ધમકાવતા, ચીમકી આપતા જોવા મળે છે. દિનેશ શાહ એના સાહેબથી એટલો બધો ભય પામે છે કે સપનામાં પણ સાહેબ ભાલો લઈ પોતાને વીંધવા પાછળ આવતા હોવાનાં સપના જુદે છે. વાર્તાનાં અંતે પ્રગટ થાય છે કે પોતાની સાળીને દિનેશ શાહની જગ્યાએ લેવા માંગતા એ તેને નોકરીમાંથી બખાર્સ્ટ કરે છે.

નારકની જેમ સંધર્ષનું તત્ત્વ કથાસહિત્યમાં પણ મહત્વનું છે. અલબત્ત એ સંધર્ષનું તત્ત્વ થોડું જુદી રીતે આવે છે. અહીં બે ભૂમિકાએ ત્રણે વાર્તામાં સંધર્ષનું તત્ત્વ આવે છે - પ્રથમ માનસશાસ્ત્રીય ભૂમિકા અને દ્વિતીય સમ્પાદશાસ્ત્રીય ભૂમિકા. ભીષ્મ સાહની પોતાની વાર્તાઓમાં કયાંક કયાંક ઉચ્ચ અધિકારી દ્વારા સામાન્ય કર્મચારીનાં થતાં શોષણાની વાત ગૂંધે છે. 'સિક્ષારિશી ચિઠી'માં કુન્તો સાથે વાત કરતા ત્રિલોકીનાથ પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરે છે - "મેરી લગામ તો મેરે સુપરિટેન્ડન્ટ કે હાથ મેં રહતી હૈ. વહ જરૂર જલ ઉઠેગા તુમ ઈન છોટે અફસરો કોં નહીં જાનતી હો. વહ ડાહ કરને લગેગા ઔર સાલ કે આભિર મેં મેરી રિપોર્ટ ખરાબ કર દેગા."⁷ ચેખોવે પણ પોતાની કેટલીક વાર્તાઓમાં એ જમાનાના આરશાહી રશિયાની, સરકારી નોકરોની ગુલામ મનોદશાને ગૂંધી છે. 'કારકુનનું મૃત્યુ'માં ચેરવ્યાકોફની ગુલામ મનોદશા જુદો - "...આપની મજાક તો હું કદી કલ્યાણમાં ય ન કરી શકું, તો પછી એમ કરવાની હું હિંમત તો કેવી રીતે કરું? અમારા જેવા માણસો જો ગમે તેની મજાક ઉડાવવા માંડે, તો પછી દુનિયામાં માન જેવું - ઉપરીઓ પ્રત્યેના માન જેવું કંઈ જ ના રહે ...".⁸ 'ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી'માં દિનેશ શાહ ઘરે હોય કે ઓફિસમાં તેના માનસપટ પર સતત સાહેબનો ડર છવાયેલો દર્શાવાયેલો છે. એની મનોદશા અને તેના અસંપ્રવાત મનમાં પડેલો સાહેબ માટેનો ભય સ્વસ્થનુંપે પણ રજુ થયો છે - "સપનામાં વિકરાળ સિંહને કાગડાઓ ચૂંથતા દેખાતા. સિંહ ત્રાડ પાડવા મોઢું ફાડતો, પરંતુ ત્રાડ બહાર નીકળ્યાં વિના અંદરને અંદર થીજી જતી. સિંહને માઝીઓ હેરાન કરતી દેખાતી. સાહેબ સપનામાં આવતાં. સાહેબ વિકરાળ ભાસતા - મોટી ભાલ આંખો, તીક્ષ્ણ પીળા દાંત, લાંબુ મોઢું, શરીર પર ગુચ્છાદાર વાળ, હાથમાં અણીદાર ભાલો. સાહેબ ભાલો લઈને દિનેશ શાહ પાછળ દોડતા..... દિનેશ શાહ

આંખો મીંચીને આડેધડ ભાગતા. રસ્તામાં ખાડો આવતો અને પડતા ત્યારે ભયાનક ચીસ, હાંફ સાથે જાગી જત્ના."⁹

‘સિફારિશી ચિદ્રી’માં ત્રિલોકીનાથ 14 વર્ષથી એક સામાન્ય કારકુન તરીકે નોકરી કરતો રહ્યો છે. ખજ્ઞાસાહેબ તેના માટે ભલામણ કરવાનું કહે છે ત્યારે તો એ ખુશ થાય છે કે પોતાની લાયકાત ઓળખનાંડું કોઈ તો છે અને એની મદદથી પોતાની લાયકાત પ્રમાણે પ્રગતિ થશે. પણ જેમ-જેમ દિવસ આથમતો જાય છે તેમને એનો ખુશીનો પારો નીચે ઉત્તરતો જાય છે અને એ ચિંતામાં ધકેલાતો જાય છે. ભલામણ દ્વારા પ્રગતિ થવાના બદલે જો એથી ઊંઘુ, પોતાનું કંઈક અહિત થશે તો ? એવી ચિંતા અને શંકા સેવવા માંડે છે. બીજા દિવસે સામે ચાલીને ખજ્ઞાસાહેબને ભલામણ પત્ર લખવા કે ભલામણ કરવાની ના પાડે છે. ‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં ચેરવ્યાકોઝ પોતાનાંથી છીંક ખાવાનાં કારણે જનરલ બ્રિઝાલોફને જે તકલીફ પડી અને પોતાના આવા અસર્ય વર્તન માટે તેઓ શું વિચારતા હોય એમ વિચારી-વિચારીને પસ્તાઈ પાપવૃત્તિ અનુભવી વારંવાર માઝી માંગવાનો પ્રયાસ કરે છે. ‘ત્રીજા વર્ગનો કર્મચારી’માં દિનેશ શાહ મુંગે મોઢે સાહેબનાં ગુસ્સાને, પોતાની ગરીબીભરી લાચાર પરિસ્થિતિને જીરવતો રહે છે. નોકરી માટે ગ્રેજ્યુએશનમાં મેળવેલા એના સિતેર ટકાની સર્ગાવાદ સામે કોઈ કિંમત નથી. આથી વાર્તાનાં અંતે નોકરી ગ્રૂપાવી બેઠેલો એ નવો કામ ધંધો મેળવવા ઠોકર ખાતો ફરે છે.

ત્રણે નવલિકાઓમાં મુખ્ય પાત્ર કારકુનની મનોદશા સમજવામાં સમાજશાસ્કીય ભૂમિકા મદદરૂપ થાય છે. એમાં પણ ખાસ તો ‘સિફારિશી ચિદ્રી’ અને ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’માં એ પ્રત્યક્ષ આલેખાયેલી છે. ત્રિલોકીનાથ અને દિનેશ શાહની ગરીબાઈ, લાચારીનું વાસ્તવિક વર્ણન ગુંઠી લેવાયું છે. ‘સિફારિશી ચિદ્રી’માં પતિ પાસેથી ખજ્ઞાસાહેબ ભલામણ પત્ર લખશે અને પતિને બઢતી મળશે એ વાત સાંભળીને ત્રિલોકીનાથની પત્ની કુન્તો સાહજિકતાથી કહે છે – “તુમ રિશ્તત લી લોગે ન ? ઈસમે બુરા કયા હૈ. આજકલ સભી રિશ્તત લેતે હૈ. ઉપર કી આમદની કા અપના રૌબ હૈતા હૈ. ખુદ માંગને નહીં જાના, પર કોઈ દે દે તો ઈન્કાર ભી ન કરના.”¹⁰ ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’માં વાર્તાનાં અંતે લોકચર્ચ રૂપે મૂકાયેલી ઉક્તિઓ દ્વારા નોકરીમાંથી દિનેશ શાહની થયેલી હાકલપદી અને સાહેબની સાળીને એના સ્થાને નોકરી પર રાખ્યાની વાત આલેખાઈ છે. બજે વાર્તાઓમાં લાગુવગશાહી, સગાવાદ, ભષ્યાચાર પર કટાક્ષ છે. ભષ્યાચાર, અનીતિ તરફ મનુષ્ય શા માટે ધકેલાય છે એની ભૂમિકા ઊભી કરી આપી છે. જીવનની આવી કઠોર વાસ્તવિકતા, લાચારી મનુષ્યની ગુલામ જેવી મનોદશા કરે છે.

‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં મર્માણો હાસ્યયુક્ત કટાક્ષ છે. ચેરવ્યાકોઝ છીંક ખાધી અને તેના કારણે જનરલ બ્રિઝાલોફને તકલીફ થઈ એ અંગે જે પાપવૃત્તિ અનુભવે છે તેનું કરેલું અતિચિત્રણ હાસ્ય જન્માવે છે. ‘ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’નાં સંપાદક જયંત પાઠક કહે છે તેમ – “ચેખોવનો હાસ્યરસ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે. એ ‘આંસુનું સ્મિત’ છે.”¹¹ વાર્તાનાં અંતે ભાવકનું હદદ્ય વેદનાથી ભરાઈ જાય છે. ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’માં વાર્તાની કથન શૈલી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. બિન અંગત કે તરસ્થ કહી શકાય તેવી હળવી શૈલીથી કરાયેલી ગંભીર વાત પણ હાસ્ય જન્માવે છે. જેમકે, “ દિનેશ શાહની માને એક નામ હતું. તે તેનાં વૃધ્ઘત્વ સાથે ભૂસાઈ ગયું હતું. કોઈ તેને મા કહેતું, દાઈમા કહેતું કે કોઈ પીઠ પાછળ ઘૃણાથી ડોસી અથવા બૂધી કહેતું. દિનેશ શાહની માની ઉમર બાવન વર્ષની હતી. દિનેશ શાહને ઓફિસ અથવા સાહેબના વિચારો ન આવતા ત્યારે મા અંગે વિચારતા. માને બાંવન વર્ષનું શું કામ થવું જોઈએ ? મરવા માટે ચાલીસ પૂરતાં છે. દિનેશ શાહને મા કરતા બાપ વધુ ગમતો. કેમ કે એ મરી ગયો હતો, બેતાળીસ વર્ષની ઉમરે મરી ગયો હતો.”¹² આ વાર્તાની આવી શૈલીમાં હાસ્યની

પાછળ કરુણતા રહેલી છે. વાર્તાનાં અંતે નોકરી ગ્રમાવતા દિનેશ શાહની સ્થિતિ વિશેષ કરુણાજનક બની રહે છે. આ બે વાર્તાઓની સરખામણીમાં ‘સિક્ષારિશી ચિઠી’માં ગંભીરતા અને કરુણતા વિશેષ છે. લાયકાત હોવા છતાં એકના એક નિમ્ન પદ પર 14 વર્ષ નોકરી કરવી, પણી-ત્રણ બાળકોની જવાબદારી, ટૂંકી આવક, ગરીબાઈ, લાંચારી, વિવશતા ક્રદયને દુઃખથી ભરી દે છે. કોઈ ભયાનક પરિસ્થિતિ કે ક્રદયક્રદાવક વર્ણન ના હોવા છતાં ઓછા શબ્દોમાં જે કંઈક નિરૂપાયું છે તેની વેધકતા કોઈ રીતે ઓછી નથી.

‘સિક્ષારિશી ચિઠી’, ‘કારકુનનું મૃત્યુ’ અને ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’ - ત્રણે વાર્તાનાં શીર્ષક અનુક્રમે તેમાં કેન્દ્ર સ્થાને રહેલી વસ્તુ, ઘટના અને વર્ગ પ્રતિનિધી પાત્રને ધ્યાનમાં રખી રખાયા છે. ત્રણે વાર્તાનાં અંત જુદા છે. ‘સિક્ષારિશી ચિઠી’માં ત્રિલોકીનાથ વાર્તાનાં અંતે ફરીથી પોતાની હાડમારી ભરી જીંદગીમાં, એકધારું જીવન જીવવામાં જોતરાય છે. નાયક વાર્તાનાં અંતે ભલે અવસાન નથી પામતો પણ મરેલું જીવતા એની સ્થિતિથી ક્રદયમાં વેદના વ્યાપી જાય છે. ‘કારકુનનું મૃત્યુ’માં નાયક અંતે આધાતમાં અવસાન પામે છે. વાર્તાનું અંતિમ વાક્ય પણ સૂચક છે – “એવોને એવો જ, એ જ ઓફિસમાં પહેરવાનો ડગલો પહેરી રખીને તે સોઝા પર ફળી પડયો અને મરણ પામ્યો.”¹³ ‘ઓફિસમાં પહેરવાનો ડગલો’ અંતિમ ઘડીએ પણ ના છૂટયો. એ એની ગુલામ મનોદશાને સૂચવે છે. ‘વર્ગ ત્રણ કર્મચારી’માં વાર્તાનાં અંતે દિનેશ શાહ સગાવાદનો ભોગ બની બેકાર બને છે અને તેને લાડાની ખોલી ખાલી કરવા નોટીસ મળે છે. એ પોતાનાં માટે નવો કામ ધંધો શોધવા ઠોકર ખાતો ફરે છે. વાર્તા નાયકની કફોડી સંઘર્ષ ભરી પરિસ્થિતિ દુઃખ જન્માવે છે. ત્રણે વાર્તાઓનો અંત લિન્ન હોવા છતાં વિશાદને નિરૂપનારો છે.

ગુલામ મનોદશા દરેક મનુષ્ય કોઈ બાબતે અનુભવે છે. જયાર સુધી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સત્તા જમાવનારા તત્ત્વો હશે ત્યાર સુધી આ રહેશે. આવા તત્ત્વો કોઈ કાળો સંપૂર્ણપણે નાખું થયા નથી અને થશે પણ નહીં. એવા તત્ત્વોની વચ્ચે ભાગ્યે જ કોઈ બુધ્ય થાય છે. જે આવી ગુલામી કે એવી મનોદશાથી મુક્ત હોય છે.

સ્થળ અને કાળ પ્રમાણે કૃતિ ભલે કોઈ પણ દેશ, સમાજ, પ્રજા, ભાષા, સંસ્કૃતિની હોય પણ જો એમાં આવી વૈશિષ્ટ સ્તરની સંવેદના જીલાયેલી હોય તો એ સર્વકાલીન આસ્વાદ બની રહે છે. મનુષ્યજીવનનાં સત્યને આદેખતી, ત્રણે સર્જકોની આગવી મુદ્રા અંકીત કરતી આ ત્રણે કૃતિઓ ખરેખર એ અર્થમાં વિશ્વાસિત્યની કૃતિઓ છે.

પાદટીપ :-

1. ‘મેરી પ્રિય કહાનિયાં’, સંપાદક :- ભીષ્મ સાહની, રાજપાલ એન્ડ સન્સ, દિલ્હી; સંસ્કરણ : 2005, પૃ. 48-57,
2. એજન. પૃ. 57,
3. ‘ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’, સંપાદક, અનુવાદક :- જયન્ત પાટક, રમણલાલ પાટક, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ; પુનર્મુદ્રણ : 2004, પૃ. 119-122,
4. એજન. પૃ. 121,
5. એજન. પૃ. 122,
6. ‘નવસંધાન’, સંપાદક :- પ્રેમનાથ મહેતા, પીપલ્સ બુક હાઉસ, અમદાવાદ; પ્રથમ આવૃત્તિ : 1980, પૃ. 54-58,
7. ‘મેરી પ્રિય કહાનિયાં’, પૃ. 53,

8. 'ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ', પૃ. 122,
9. 'નવસંધાન', પૃ. 56-57,
10. 'મેરી પ્રિય કહાનીયાં', પૃ. 51,
11. 'ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ', પૃ. 12,
12. 'નવસંધાન', પૃ. 55,
13. 'ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ', પૃ. 122.

પ્રા. ડૉ. કૌશિ મહેન્દ્રસિંહ ચાવડા

ગુજરાતીના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ,
નસવાડી, જી. છોડાઉંડેપુર- 391150.

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat

અનુકૂળાર્થ શાલી ઇંગ્રેઝ એરવિએ-સમાધાનો

SAHITYASETU

ISSN: 2249-2372

YEAR-7, ISSUE-1, CONTINUOUS ISSUE-37, JANUARY-FEBRUARY 2017

લાભનિયાણી ઘટના પર આધારિત બે નવલિકાઓમાં નિકુપાચેલ્યું નારીસંવેદન અને

નારીચેતના

નારીચેતનાને પ્રગત કરતી, લાભનિયાણી ઘટના પર આધારિત ઘણી નવલિકાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્ર્યાપ્ત થાય છે જેમકે, રલાયહેન ગાંધીની 'જો અને તો', વસુભહેનની 'નંદવાચેલા', ધ્રુબહેન પહેલની 'મનરિદી', કુંદનિકા કાપડિયાની 'ખ્રાય', ભારતી વૈદની 'બોલટું મોન', પ્રીતિરોન ગુજરાની 'રણય', સુનીતા મજૂરિયાની 'અંકડાનું ફૂલ' વગેરે, આ શોધપત્રમાં લાભનિયાણી ઘટના પર આધારિત જ્યાતિ દલાલની 'આ ધેર પેટે ધેર' અને ઇલા આરબ મહેતાની 'વિસ્તાર' નવલિકાંનિકુપાચેલા નારીસંવેદન અને નારીચેતનાનો અભ્યાસ કર્યો છે. દીખત વાતીરંગહમાં પ્રગત થયેલી 'આ ધેર પેટે ધેર'ની નારીકા સભિતા છે. સભિતાએ પુલિન સાથે પ્રેમ લાભ કર્યી હતી. તેમ છતાં પુલિન બાર વર્ષનો દામપત્રાજીવનને તોડી બીજુ સીએનીધી સાથે ધર પાડ્યા જતો રહે છે. સભિતા - પુલિનનો દસ વર્ષનો દીકરે વિકભ પણ પુલિન સાથે રહેત્યા જીવાનું પરંદ કરે છે. સભિતા જ્યાં રહેતાની છે તેને વિકમ 'પેટે ધેર જરૂર નો આ ધેર ના અધ્યાય, પણ આ ધેર રહ્યું તો પેટે ધેર તો જીવાય જ નો' [૧] સભિતા વિકમને પુલિનની સાથે જતા રોકી શકતી નથી. પુલિને સભિતાને જીવનનિવીળ અશ્વ ધર દાઢીના, રૂપિયા - બ્યોટિક જીવન જીવાની દરેક સામગ્રી આપી હતી. પણ એક દિવસ સભિતાનાં વિત્તાં ડ્રુ ચુંદ્ય મચે છે. એને સ્થાન થાય છે ક ધર, દાઢીના, રૂપિયા લઈને એરો પોતાના પ્રેમનો, પોતાના દીકરા વિકમની સૌદી કર્યો છે. 'કું આ હવેતા જોઈને આવી હતી અહીંથા? હિંદ, માટીને જજોઝરૂપાં જોઈયો હતો મો' [૨] હવે એને કંઈ જોઈયું નથી શેને તો બસ પ્રેમ જ કરવો છે.

પુલિલ એનો પ્રિયતમ છે. બ્રિકમ અને પુલિનના સુખ સિવાય બીજા કંઈની એનો હેઠળના નથી. અત્યારે એની પાસે જીંક છે - ધર, ધર્માન્શ, રૂપીયા બધું જ પાણું આપી દેવા પહેંચી કપડે આ ધરને તાજું મારીને ફર્શી પણ પેટીમાં મુક્કિને ઉપાડી એ ચાલી નીકળે છે પેટે ધર. આ ધર અને પોતાની જાતને હીથીને બજું બનાવતા સોદાની કિંમત પાછી આપી દેવા એ પગાછિયું ઉત્તરીને સરસાટ ચાલી નીકળે છે.

‘વિનેના વ્રક્તાં વાતિસંગ્રહમાં પ્રગત થયેલી વિસ્તારની નારીકા મપતાનું મકરંદ સાથેનું લગભગ પંડર વર્ષનું દાખાત્યજીવન મકરંદના જીવનમાં બીજુસ્થીનો પ્રવેશ થતા ખણીત થાય છે, એ બીજુસ્થી પાસે ચાલ્યો જાય છે. મપતા - મકરંદની એક દીકરી પણ છે શુદ્ધાંગી. એ દૂર કોઈ બોર્ડેર સુલતમાં અભ્યાસ કરે છે. મપતા લાખાલિ રહેણી ઘટનાથી આરેભ્યાં ખૂબ વ્યાશિત થાય છે. એકલતા એને હોરી ખાય છે આરેખનો આધાત દેઠી ટીથા પછી સ્વસ્થ બની પોતાના જીવન વિશે નવેરસથી વિચારે છે આધાતની ક્ષણોમાં ધરમાંથી ચાલી નિકળેલી એ રસ્તામાં લીખ માંગતી એક નાની બાતકીને મળે છે. જે લાથપત્ર તરેલી દીંગલી સાથે રમ્પીને પણ આનંદીત છે. રમતનો આનંદ એના મુખ પર દેખાય છે આગળ વધતાં પંડર વખ પહેલા પોતાની સાથી કોલેજમાં અભ્યાસ કરનારી બહેનપણી તિશોરી મળે છે તિશોરી પોતાનાં પરિની ક્રીડનીની બિમારીનાં સારવાર અથી દાખાને આતી હોય છે. કપરા સંજોગોએ એનું રૂપ, યોવન હર્ષી નાખ્યું છે. પરા સ્વરસ્થતાથી એ જીવનની વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરે છે આ જીઈને મપતા અંગત ફંખ ગાવને બદલે પૃથ્વી પર ફેલાયેલા વેદનાના વિસ્તારને જીવનની નવી દ્રષ્ટિ પ્રેરણ કરે છે. એને કરણે પતી અન્ય સ્થીના પ્રેમને વશ હોય ને પોતાને છીડી ચાલ્યો ગયો હોય એ આખી ધરના ચોના માટે ગૌણ બની રહે છે રેદનાની ક્ષણ જ એના માટે મુક્તિની, વિસ્તારની ક્ષણ બની જાય છે એ ઈચ્છેલી મોળાશ મળતા ‘વિસ્તાર’ - ખુલ્લાશ - સ્વતંત્રતાનો અનુભબ કરે છે. “જીવાતનાં તમામ ફંખોના ધબકરા આલતી એક વિરાટ સરેદના” [૩] કૃપે મપતા સ્વને કલ્યે છે એ રીતે સ્વનો વિસ્તાર સાથે છે.

ગુજરાતીમાં લખાયેલી નવલિકાઓમાં લઝાનિછેણી ઘટના કે લભસંબધમાં એટ આવવા પાછળ કચારેક પુરુષ પાત્રનાં લભેતાર સંબંધો, તો કચારેક લભજીવનમાં સમજદારીની ખોટ, કચારેક પરસ્પર પ્રેમની ખોટ અને સંબંધીમાં પ્રવેશેલી એપોચારેકતા જવાબદાર જીવા મઠો છે. પ્રસ્તુત બજો નવલિકાઓમાં પુરુષ પાત્રનાં લભેતાર સંબંધો લભજીવન માટે કારણભૂત છે. બજોમાં નાયક નાયિકાને એ લભેતાર સંબંધો અંગે જાણ થતા એનો સ્વીકાર કરી નાયિકાને ત્યજી બીજી સી પાસે ચાલ્યા જાય છે. નાયિકા આરંભનો આધાત અને દેણના આદીવી લઈ પછી સ્વરસ્થતા ધારણ કરી પોતાના જીવન વિશે, જીવનની દિશા વિશે વિચારે છે. બજો નાયિકાનું સંવેદન, મનોમંથન સુંદર એન્નિવ્યક્તિ પામ્યું છે.

આ ઘર પોતે ઘર'માં સવિતા પોતાને છોડી જનાર પુલિનને મનોમન ઠપકો આપતા પણું, લબ્દાં, હોંગી, ફરેબી, ખૂતારો, ભરમારની જાત, નહીંર, નાલાયક, કુષ્ટ, નફક્ટ, બેશરમ, ચોણી વગેરે શરદ્દી બોલી ભાંડ છે. એટલું જ નહીં પોતાને છોડીને પુલિન સાથે રહેવા જનાર દીકરા કિકમ પર પરા અકળાય છે. પણ પછી આમ લિચારવા બદલ એનું મન એને પોતાને જ ઠપકો આપે છે. પોતે ત્યક્તા એટલે ઝેણી રેવાની ફીગાલી, ધૂસાચેતો ગોરટાં, શેરરીનો ફ્ખ્યો જીથ એનું અનુભવે છે. જચંતિ દાલાતે આ નલાદિકામાં સર્વજ કથનકેન્દ્ર બજોનો મિશ ઉપયોગ કરી તથસથતા અને વ્યકૃતિના, પ્રતીતિ અને સંશય - એકબિજામાં ગ્રથી સર્કુલ ભાત ઉપસાવી છે હિલા આરબ મહેતાએ 'વિસ્તાર'માં સર્વજ કથનકેન્દ્ર કારા નાનિકાની વેદના, એના વિસ્તારને નિર્દૂષ્યો છે.

ઈલા આરબ મહેતાએ સરળ ભાષા હારા પણ વ્યંગ કરાક્ષ ધારદાર દીતે રજ કર્યો છે. જેમણે, ધર છુટને જતા મકરંદ હિસે વાક્ય - "પણ મકરંદ ઉદાર હતો બધું તેણે મમતાને આપી દીધું..." [4] મમતા પણ પોતાનાં લખેને રંગંધ જીહેર શર્યા બાદનું વાક્ય - "પણ મકરંદ બધું પ્રમાણિક માણસ નીકલ્યો. મમતાને ખર પડી ગઈ છે એવી ખર પડતાં જ હોણે મમતાને બધી વાત કરી દીધી ને એની નિભાલતસત્તા કેવી?" મમતા, હું બીજુ સ્વીને ચાંદંછ એટલે તારા ચારિ ઝ પર શોડો ડાધ પડ્યે હું તો હજુ યતને પણ ચાંદંછ બોક પુરુષ બનેનો શા માટે ન ચાહીનો.

શકે?" [5]

સ્વીની સ્થતંત્ર અભિજીવિ તથા વ્યક્તિત્વાનું ગૌરવ બજો નવલિકાનાં પુરુષ પાત્રો કરી શકતા નથી. લખસંબંધ તૃત્યાનું કોઈ પ્રકરણનું હિંદુ તેઓ અનુભવતા નથી. 'વિસ્તાર'માં મકરંદ વિદાય થતો કહે છે - "ચાલ ત્યારે, કામકાજ હોય તો જરૂર કહે બદાવજે હોય! ડોન્ટ વી અપસેટ, ટેલ્ક હિટ હાઈ" [6] તો આ ઘર પેટે ઘરમાં સચિતા સાથે પ્રેતલાં કરનાર પુલિન સચિતાને છોડવાનું કરણું જણાવતા કહે છે કે "સચિતા, મારું મન ઉડી ગયું છે." [7]

સમાજમાં જયારે પણ કોઈ સ્વીને એનો પતિ છોડીને જતો રહે, એમના લગતું વનનો અંત આવે ત્યારે મોટા ભાગો સ્વીને એના માટે દોષિત માનવામાં આવે છે, સ્વીનાં ચારિશ્ચ પર અંગળી ચીધાતી હોય છે. 'વિસ્તાર'માં સમાજની આ વાસ્તવિકતાનો ઉંઠદેખ છે.

બજો નાનિકાઓ સ્વમાન જાળે છે, ખાનદાની બતાવે છે, દાંગો કરનાર પતિને બે આબદુ કરવાથી ફૂર રહી એમને સંબંધમાંથી મુક્તિ આપે છે. આ ઘર પેટે ઘરમાં અંતે પોતે બાપડી, બિચારી, બિરાધાર, અસહાય બનીને પુલિને આપેલા ઘર, દાગીના, કુપિયા લઈને જીવવનાં બદલે સ્વમાનથી જીવવનું પસંદ કરે છે. પતિ દ્વારા અધ્યાયેલા આશ્રય અને સામાજિક સુરક્ષાને ત્યજ્ઞે પોતાની રીતે જીવી લેવાની મક્કમતા દર્શાવે છે એમાં નારીઓનું ગૌરવ પ્રગત થાય છે. 'વિસ્તાર'ની નાનિકા મમતા અંગત ફૂઅગાવાને બદલે પૃથ્વી પર કેલાયેલા વેદનાના વિસ્તારને જીવનાં નવી દ્રજી મેળવી જવાતનાં તમામ કુઝીના ધબકાર ઝોલતી એક વિશ્વાસ સંદેનાં પેસ્થને કલ્પી તે સ્વનો વિસ્તાર સાથે છે. એજ છે એક નારી તરિકેની એની ગારિમા.

‘આ ઘર પેટે ઘરમાં સ્વીનાં પ્રેમની ઉંઠતાં અને તે દ્વારા સંધ્યા ઉર્ધવામન છે, તો ‘વિસ્તાર’માં સમસ્ત માટેની સ્વી હદદની સંવેદના તથા કરુણા નવલિકાનાં અંતે અનુભવાય છે.

જ્યંતિ દલાલે જયારે ‘આ ઘર પેટે ઘર’ રચી ત્યારે નારીવાદની કોઈ ચટાવણ નહીંતી. વળી, પુરુષ તરીકે નેરીક્ષા અને કલ્પના દ્વારા જ તેમને લખવાનું હતું તેમ છતાં તેઓ આવી સરસ નારીસંવેદન અને નારીચેતનાની નવલિકા સર્જી શક્યા છે. ઈતા આરબ મહેતા આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીચેતનાનું નિરૂપણ કરનાર લેખિકા છે. તેમને સ્વી સંવેદનનો સ્વાજુભવ છે એ સંવેદનને શબ્દ સામજચ્ચ કેળવી તેમને સરસ રીતે રજ કર્ય છે નારીસંવેદન અને નારીચેતનાનું આદેખન કરનાર આ બજો સર્જી મૂળભાત રીતે તો માનવતાવાદી છે. આથી જ એમની સર્જકતા કલ્તાત્મક અભિવ્યક્તિ સાધવામાં સફળ થઈ છે.

સંદર્ભ નોંધ :-

1. ‘ગુજરાતી વાર્તાસંચય’; 1 માં ‘આ ઘર પેટે ઘર’ નવલિકા, સંપાદક : જ્યંત પારેખ, વિરિષ પંચાલ, પ્રકાશન : ગુજરાતી નિર્ભાગ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, મુંબઈ; પ્રથમ આવૃત્તિ: 1999, પૃ. 194,
2. એ જ, પૃ. 196,
3. ‘નારીચેતનાની નવલિકાઓ’માં ‘વિસ્તાર’ નવલિકા, સંપાદક : રધુવીર ચૌધરી, સુનિતા ચૌધરી, પ્રકાશન : ગુજરાત ગુંગરલ કાર્યાલય, અમદાવાદ; પુનર્મુદ્રણ : 2001, પૃ. 115,
4. એ જ, પૃ. 109,

5. એ જ.સ્ટ. 110,
6. એ જ.પુ. 110,
7. ગુજરાતી વાર્તિસંચય : ૧, પૃ. 196,

પ્રિ. ડૉ. કૌશિ મહેન્દુલિંગ ચાવડા, ગુજરાતીના આભિરસન્ટ પોકેસર, ચરકારી લિન્નચન અને વાણીકય કોલેજ, નસવાડી, જી. બોરાડ હેચ્યુર : ૩૯૧૧૫૦. મુ.

POST YOUR COMMENTS... OR GET IN TOUCH:

You can find out more from our site or access past issues from the following links or you can get in touch through our social presence.

- Home @sahityasetu
- Editorial Board facebook.com/sahityasetu

ISBN: 978-81-931298-6-9

ગુજરાતી બાળસાહિત્યવિમર્શ

સંપાદક

ડૉ. શેતા પ્રભાપતિ
શ્રી જે. કે. ઉમરેઠિયા

ધી યુનિવર્સિટી પબ્લિકેશન્સ યુનિટ
મહારાજા સયાજરાવ વિશ્વવિદ્યાલય
પ્રતાપગંજ, વડોદરા, ૨૦૧૬

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૬

પ્રત : ૨૫૦

© : Publications Sales Unit

The Maharaja Sayajirao University of Baroda,
Vadodara

મૂલ્ય : રૂ. ૨૦૦/-

UGC XII - અંતર્ગત આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત

પ્રકારક અને ગ્રામીસ્થાન

યુનિવર્સિટી પુસ્તક વેચાળ વિભાગ
મહારાજા સયાજિરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા
પ્રો. સી.સી. મહેતા ઓડિટોરિયમ સામે
પ્રતાપગંજ, વડોદરા - ૩૬૦ ૦૦૨
ફોન નં.: ૦૨૬૫-૨૭૮૧૭૦૦

અનુક્રમણિકા।

૧.	ગુજરાતી બાળસાહિત્ય	શાહી ત્રિવેદી	૧-૧૭
૨.	બાળકાઓ દ્વારા બાળશિક્ષાણ	રમીલાબેન નાયક	૧૮-૪૩
૩.	જીવનનો આધારરત્નભ-બાળસાહિત્ય	રેખા ભક્ત	૪૫-૫૦
૪.	જીવનઘડતરમાં બાળીઓની ભૂમિકા	યાદ્યા સપાટવાલા	૫૧-૫૮
૫.	બાળસાહિત્ય : સ્વરૂપગત લક્ષણો	ધોરિયા દિલીપકુમાર	૬૧-૬૭
૬.	બાળનાટચલેખન : એક પડકાર	દિગીશ વ્યાસ	૬૮-૭૭
૭.	થો દ થી ઈ ના અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિઓ	જિશા રાણી	૭૮-૮૬
૮.	બાળવાર્તાના સંગ્રહની દર્શિએ પંચતંત્ર	કૌશી ચાવડા	૮૭-૯૫
૯.	સુન્દરમૂની બાળકથાઓ	અર્થના પંડ્યા	૯૭-૧૦૩
૧૦.	'રંગ રંગ વાદળિયા'ની નવરંગી સૃષ્ટિના સર્જક : સુન્દરમ્ભ	કોશા આચાર્ય	૧૦૫-૧૧૦
૧૧.	મેધાણીની બાળકવિતા : નારીઓના સંદર્ભે નિવ્યા પટેલ		૧૧૧-૧૧૮
૧૨.	લાહુની જાત્રા અને બીજી વાર્તાઓનું બાળવિશ્વ	મૌલિકા પટેલ	૧૧૮-૧૨૪
૧૩.	રમેશ પારેખનાં બાળકાઓનો કલરવ	વર્ષી પ્રજાપતિ	૧૨૫-૧૩૦
૧૪.	બાળસાહિત્યની આવશ્યકતા અને મહત્ત્વ	હિના દેસાઈ	૧૩૧-૧૪૩
૧૫.	ગુજરાતી બાળકાચ્ચસંગ્રહ 'શૈશવના ઉપવનમાં' - એક અધ્યયન	જે. કે. ઉમરેઠિયા	૧૪૫-૧૪૮

૮. બાળવાર્તાના સંગ્રહની દશ્ટિએ પંચતંત્ર

કૌરી ચાવડા

પંચતંત્ર ગ્રાચીન ભારતીય કથાસાહિત્યનું અમૃત્ય ધન છે. લગભગ ઈ.સ.ની બીજી સઢી પછી એટલે કે ઈ.૧૦૦ અને ઈ. ૫૦૦ વચ્ચે એની રચના થયાનું અનુમાન છે. એનો સર્જક અજ્ઞાત છે અને મૂળ ગ્રંથ લુપ્ત થયો છે. પણ પંચતંત્રની વિભિન્ન પાઠ પરંપરાઓ ભારતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પંચતંત્રની ગ્રાચીન સંસ્કૃત આઠ પાઠ પરંપરાઓ છે: તત્ત્વાખ્યાયિકા, દક્ષિણ ભારતીય પંચતંત્ર, નેપાલી પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, કથાસરિત્સાગર અંતર્ગત પંચતંત્ર, બૃહત્કથામંજરી અંતર્ગત પંચતંત્ર, પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્ર અને પૂર્વભદ્રનું પંચાખ્યાન.

પંચતંત્રની રચના દુન્યવી ડહાપણ અને રાજનીતિના સિદ્ધાંતો શીખવવા માટે થઈ છે. કથામુખમાં મહિલારોધ નગરના અમરશક્તિ રાજના પુત્રોને વિષ્ણુશર્મા નામે બ્રાહ્મણ રાજનીતિશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવા આ કથા સંભળાવે છે. પંચતંત્રમાં પશુકથાઓ વડે નૈતિકબોધ અપાયો છે. એમાં પશુપંખીઓ કથાનાં પાત્રો છે. પશુપંખીઓ પર માનવ સ્વભાવનું આરોપણ કરી માનવસ્વભાવની ગરીમા અને હીનતા દર્શાવવાનો આશય છે. સાથે-સાથે રાજનીતિશાસ્ત્રનો પાઠ પણ એ કથાઓ દ્વારા અપાયેલો છે.

પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્રનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ અને સંપાદન ભોગીલાલ સાઉસરાએ કર્યો છે. બાળવાર્તા સંગ્રહ તરીકે પંચતંત્ર મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. અહીં બાળવાર્તાના સંગ્રહ તરીકે પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્રનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

કથનરીતિ : પંચતંત્ર શીર્ષકમાં જેમ સૂચિત છે તેમ એમાં પાંચ તંત્રો છે. મિત્રભેદ, મિત્રસંગ્રામિ, કાકોલૂકીય, લબ્ધગ્રણાશ અને અપરીક્ષિતકારક-આ પાંચે તંત્રો એકસૂત્રે ગુંધાયા છે. એમાં ગ્રત્યેક તંત્રમાં એક મુખ્ય કથા આવે છે અને તેની અંદર પ્રસ્તુત કથાના વિષયને પોષક અનેક આડકથાઓ આવે છે.

પ્રાચીન ભારતીય કથાસાહિત્યમાં એક પીઠિકા કથા/મુખ્ય કથા અને તેની અંદર પ્રસ્તુત કથાના વિષયને પોષક અનેક આડકથાઓનું ચક ચાલતું જોવા મળે છે.

પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્ર બાધ્ય સંરચનાની દસ્તિએ

કથામુખ

<p>પહેલું તંત્ર-મિત્રભેદ સિંહ અને બળદની મુખ્ય કથા <u>મુખ્ય કથા અંતર્ગત આવતી ૨૨ આડવાર્તાઓ</u></p>
<p>બીજું તંત્ર-મિત્રસંપ્રાપ્તિ કાગડો, ઉંદર, મૃગ અને કાચબોની મુખ્ય કથા મુખ્ય કથા અંતર્ગત આવતી ૬ આડવાર્તાઓ</p>
<p>ત્રીજું તંત્ર-કાકોલૂકીય કાગડા અને ધુવડનો વિગ્રહની મુખ્ય કથા મુખ્ય કથા અંતર્ગત આવતી ૫ આડવાર્તાઓ</p>
<p>ચોથું તંત્ર-લઘ્યપ્રાણાશ વાંદરો અને મગરની મુખ્ય કથા મુખ્ય કથા અંતર્ગત આવતી ૧૬ આડવાર્તાઓ</p>
<p>પાંચમું તંત્ર-અપરીક્ષિતકારક લિંકુઓનાં માથાં ફોડનાર વાળંદની મુખ્ય કથા મુખ્ય કથા અંતર્ગત આવતી ૧૪ આડવાર્તાઓ</p>

કથામુખની ૧, પાંચ તંત્રોની મુખ્ય કથા ૫ અને આડવાર્તાઓ દુટ આમ કુલ ૬૮ વાર્તાઓ પશ્ચિમ ભારતીય ‘પંચતંત્ર’ માં છે.

પંચતંત્રમાં મુખ્ય કથા અને તેની અંદર આવતી આડકથાઓમાં બે કથનરીતિ જોવા મળે છે : ૧. મુખ્ય કથામાં પેટા કથાની પરંપરા (જેમકે, મોટી તપેલીમાં નાની

ખાળવાતીના સંગ્રહની દિલિએ પંચતંત્ર

૮૮

તપેલી, તેમાં એથી પણ નાની તપેલી... કે પેટીમાં પેટી, તેમાં એથી પણ વધુ નાની પેટી.....), ૨. કથામાં કથા-પોતાની વાતનાં સમર્થનમાં પાત્ર દ્વારા કહેવાયેલી જુદી-જુદી અનેક કથાઓ (જેમકે, જુદાં-જુદાં ખાનાવાળો મરી-મસાલો ઉભો કે જુદાં-જુદાં ખાનાવાળી પાનદાણી).

૧. મુખ્ય કથામાં પેટા કથાની પરંપરા જ્યાં-જ્યાં જોવા મળે છે તે વાર્તાઓ-

પહેલું તંત્ર-મિત્રભેદ

સિંહ અને બળદની મુખ્યકથા

૬. કાગડાનું જોકું અને કાળો નાગ

૭. બગલો અને
કરચલો

બીજું તંત્ર-મિત્રસંગ્રામિ

કાગડો, ઉંદર, મૃગ અને કાચબોની
મુખ્યકથા

૧. પરિવ્રાજક અને ઉંદર
૨. છડા વિનાના તલને સાટે છેલા તલ
૩. આતિલોભી શિયાળ

કાગડો, ઉંદર, મૃગ અને કાચબોની
મુખ્યકથા

૪. વણકર અને ભાગ્યદેવતા
૬. શિયાળ
અને સાંદ

ચોથું તંત્ર-લઘ્યપ્રાણાશ

વાંદરો અને મગરની મુખ્ય કથા

૩. યોદ્ધા તરીકે રહેલો કુંભાર
૪. સિંહણો ઉછેરેલું શિયાળનું બચ્ચું

વાંદરો અને મગરની મુખ્ય કથા

૮. તપસ્વી અને ઊંદરડી
૯. મૌન એ જ કાર્યસાધક છે.

૨. કથામાં કથા-પોતાની વાતનાં સમર્થનમાં પાત્ર દ્વારા કહેવાયેલી જુદી-જુદી અનેક
કથાઓ જ્યાં-જ્યાં જોવા મળે છે તે વાર્તાઓ-

પહેલું તંત્ર-મિત્રભેદ

સિંહ અને બળદની મુખ્યકથા

૧૨. ટિટોડો અને સમુદ્ર

૧૩.	૧૪.	૧૫.
બે હંસ અને કાચબો	અનાગત વિધાતા, પ્રત્યુપત્રમતિ અને યદ્યબવિષ્ય	ચકલીનાં મિત્રો અને હાથી

ત્રીજુંતંત્ર-કાકોલૂકીય

કાગડા અને ધુવડનો વિગ્રહની મુખ્યકથા

૧. કાગડા અને ધુવડ વર્ણેના વેરની પૂર્વકથા

૨. હાથી, સસલાં અને ચંદ	૩. સસલાં અને ચકલાંનો ન્યાય કરનાર બિલાડો
---------------------------	---

પાંચમું તંત્ર-અપરીક્ષિતકારક

ભિક્ષુઓનાં માથાં ફોડનાર વાળંદની મુખ્યકથા

૧. બ્રાહ્મણી અને નોળિયો

૨. ધનભંડારની શોધમાં નીકળેલા ચાર મિત્રો

૩. સિંહને સજીવ કરનારા મૂર્ખો	૪. ચાર પંડિત મૂર્ખ	૫. શતબુદ્ધિ, સહસ્રબુદ્ધિ અને એકબુદ્ધિ	૬. ગીતવિશારદ ગઘેડો	૭. બે માથાંવાળા વણકર	૮. હવાઈ કિલ્લા બાંધનાર બ્રાહ્મણા
૯. વાંદરાએ લીધેલું વેર	૧૦. રાક્ષસ, ચોર અને વાંદરો	૧૧. આંધળો, કૂબડો અને ત્રણ સ્તનવાળી રાજકન્યા	૧૨. રાક્ષસે પક્કેલો બ્રાહ્મણ	૧૩. બે ચાંચવાળું ભારંડ પક્ષી	૧૪. બ્રાહ્મણા અને કરચલો

પ્રથમ ગ્રકારની કથનરીતિ મુખ્ય કથામાં પેટા કથાની પરંપરા ઉપર જણાવ્યું તેમ પાંચ સ્થાને જોવા મળે છે. એકાદ (ઉદાહરણ જોઈએ-ચોશું તંત્ર-લબ્ધગ્રહાશમાં વાંદરો અને મગરની મુખ્ય કથામાં મગરનો આશય પામી જઈ યુક્તિપૂર્વક પોતાના ગ્રાણ બચાવનાર વાંદરો ફરી પોતાની સાથે આવવા વિનંતિ કરનાર મગર સાથે જતો નથી. ત્યારે વાંદરો યોજા તરીકે રહેલો કુંભારની દષ્ટાંતકથા મગરને સંભળાવે છે. દાસુનાં ઘેનમાં પડી જતાં

ધડાના ટુકડાની તિશ્શા ધારથી કુભારનું કપાળ ચિરાઈ ગયું. દુષ્કાળના સમયમાં બીજા નગરમાં કમાવવા ગયો. કપાળનો વિકરાળ ઘા જોઈને રાજાએ એને વીર પુરુષ ચ્યાલ્જ યોજ્યા તરીકે રાખ્યો. એકવાર વિગ્રહનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતા રાજાએ કયા સંગ્રામમાં આ ઘા થયો? એમ પૂછ્યું. ત્યારે કુભારે સત્ય હકીકત જાણાવી. એ સાંભળી લચ્છિત થયેલા રાજાએ તેને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. કુભારે યુધ્યમાં જવાની ઉત્સુકતા દર્શાવી. ત્યારે રાજાએ તેને ‘સિંહદ્રો ઉછરેલું શિયાળનું બચ્યું’ ની દસ્તાવેજ કહી. જેમાં સિંહદ્રાનું દૂધ પીને, સિંહબાળ સાથે ઉછરેલું શિયાળનું બચ્યું એક વાર હાથીને જોઈ ભાગી છૂટે છે. આ દસ્તાવેજ કરી દ્વારા રાજા કુભારને કોઈ પણ જીવ પોતાનો જાતિગત ગુણ ત્યજ શકતો નથી એમ કહીત્યાંથી ચાલ્યા જવાજણાવે છે. વાંદરો આવત્તા પૂર્વી કરતાં મગરને એકુભારની જેમ પોતાનાં વચ્ચનથી ખુલ્લો પડી ગયો અને કોઈ પણ જીવ પોતાનો જાતિગત ગુણ કે સ્વભાવ ત્યજ શકતો નથી એ પ્રમાણો કહે છે.

દ્વિતીય પ્રકારની કથન રીતિ કથામાં કથા-પોતાની વાતનાં સમર્થનમાં પાત્ર દ્વારા કહેવાયેલી જુદી જુદી અને ક કથા ઓ આગળ જણાવ્યું તેમ ત્રણસ્થાને જોવા મળે છે. એકાદ ઉદાહરણ જોઈએ. ત્રીજું તંત્ર-કાકોલૂકીયમાં ‘કાગડા અને ધુવડનો વિગ્રહ’ ની મુખ્ય કથામાં કાગડાનો રાજા મેધવર્ણ પોતાના મંત્રી સ્થિરજીવીને કાગડા અને ધુવડ વચ્ચે સદાકાળથી ચાલ્યાં આવતા વેર પાછળનું કારણ પૂછે છે. તેના જવાબમાં સ્થિરજીવી કાગડા અને ધુવડ વચ્ચેના વેરની પૂર્વકથા કહે છે. એમાં પંખીઓનો રાજા ગરુડ હોવા છતાં વાસુદેવની સેવામાં વ્યસ્ત રહેનાર ગરુડના સ્થાને પંખીઓ—ધુવડને રાજા બનાવવાનું વિચારે છે. આ જાણીને બહારથી આવેલો એક કાગડો આ વાતનો વિરોધ કરે છે અને ગરુડનું રાજા તરીકે સમર્થન કરતાં ગરુડનું માત્ર નામ પણ લેવાથી પણ શત્રુઓ પર અજ્યય થવાશે એમ કહે છે. સ્વામી તરીકે મોટા પુરુષનું માત્ર નામ પણ લેવાથી કલ્યાણ થાય છે એ વાતનાં સમર્થનમાં કાગડો હાથી, સસલાં અને ચંદ્રની દ્રષ્ટાંત કથા કહે છે. જેમાં અનાવૃદ્ધિના કારણો સરોવર શોધતું હાથીઓનું એક જૂથ એક જંગલમાં જ્યાં સરોવર હતું ત્યાં આવી પહોંચે છે. સરોવર કિનારે દરમાં વસતાં સસલાંઓને આથી ધણું નુકશાન થાય છે. તેમાંનો એક સસલો પોતે ચંદ્રનો દૂત છે એવો હાથીઓને પોતાનો પરિચય આપી ત્યાંથી ચાલ્યાં જવા કહે છે. ચંદ્રનું નામ અને આદેશ છે એમ સાંભળી ભય પામી હાથીઓ ત્યાંથી સ્થળાંતર કરી જાય છે. મોટાનું

નામ લેવાથી કામ સિદ્ધ થાય છે જ્યારે નીચ ન્યાયાધીશ પાસે જઈને ન્યાય કરાવતા નાશ થાય છે એમ કહી કાગડો ‘સસલા અને ચકલાનો ન્યાય કરનાર બિલાડો’ ની બીજી દ્રષ્ટાંત કથા કહે છે. જેમાં સસલા અને ચકલા વચ્ચે રહેઠાણની બાબતમાં વિવાદ થતાં તેઓ એક બિલાડા પાસે ન્યાય મેળવવા જાય છે. કપટી બિલાડો બજે ઝગડામાં ફાવી જાય છે અને બેથને મારી ખાઈ જાય છે. આ વાર્તા પૂરી કરતાં કાગડો પંખી ઓને કહે છે કે દિવસ અંધ ધુવડને રાજા બનાવવાથી સસલા અને ચકલા જેવી સ્થિતિ થશે. આમ, ધુવડનો રાજ્યાભિષેક અટકાવી કાગડા એવિચાર્યું કે કોઈ સાથે અકારણ વેર બાંધવાનું ટાળવું જોઈ એ અને પછી ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. મંત્રી સ્થિરજીવી ‘કાગડા અને ધુવડ વચ્ચેના વેરની પૂર્વકથા’ આ પ્રમાણે રાજા મેધવર્ણને જણાવે છે.

પંચતંત્રમાં આ પ્રમાણેની સંકુલ કથનરીતિ કેટલાંક સ્થાનો એ જોવા મળે છે

વિષયવસ્તુ : પહેલા, બીજા, ત્રીજા અને પાંચમાં તંત્રની મુખ્ય કથા બાળવાર્તા તરીકે ગણાવી શકાય એવી નથી. બીજા તંત્રની મુખ્ય વાર્તા કાગડો, ઉંદર, મૃગ અને કાચબોમાંથી અમુક અંશ બાળવાર્તા તરીકે જાણીતો છે. પારધીની જાળમાં ફસાયેલા કબૂતરો એક સંપથઈ જાળ સહીત ઊડીને મિત્ર ઉંદર પાસે જાય છે. ઉંદર તેમની જાળ કાપીને મુક્ત કરે છે-આ અંશ બાળવાર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ચોથા તંત્રની મુખ્ય કથા ‘વાંદરો અને મગર’ બાળવાર્તા તરીકે ઘણી પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રત્યેક તંત્રમાં મુખ્ય કથા અંતર્ગત મુકાયેલી આડકથા ઓમાંથી મોટાભાગની વિષયવસ્તુને જોતા બાળવાર્તાઓ છે. એમાંની કેટલીક તો ઘણી જાણીતી છે. જેમકે, બગલો અને કરચલો, સિંહ અને સસલો, ગળીથી રંગાયેલો શિયાળ, ધર્મબુદ્ધિ અને પાપબુદ્ધિ, ત્રણ ધુતારા અને બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણી અને નોળિયો, સિંહને સજીવ કરનાર મૂર્ખાઓ છત્યાદિ. આ બાળવાર્તાઓ મોટાભાગે પશુકથાઓ છે, પણ એ સિવાયની મનુષ્ય પાત્ર ધરાવતી વાર્તાઓ પણ છે. એક સત્ય હકીકત એ પણ છે કે પંચતંત્રમાં સમાવાયેલી બધી જ પશુકથાઓ બાળવાર્તા નથી. જેમકે, બગલો, સાપ અને નોળિયો, બે ચાંચવાળું ભારેડ પક્ષી છત્યાદિ. આ ગ્રંથમાં વાર્તાતત્વ અને માવજત રીતે બધી વાર્તાઓ ખરા અર્થમાં વાર્તા બની નથી. દુચકા, વ્યવહારું અને બૌધ્ધિક ચાતુર્યને પ્રગટ કરતાં દ્રષ્ટાંતો, કામકથા, સાહસકથા

ઇત્યાદિ એમાં સંગ્રહ પામ્યાં છે. બાળવાર્તા સંગ્રહ તરીકે પ્રસિદ્ધ આ ગ્રંથમાં પરિવ્રાજક અને ધૂતારો, સુથાર અને તેની વ્યભિચારિણી પત્તી, પાંગળા સાથે જારકર્મ કરનાર સ્ત્રી જેવી સ્ત્રીચરિત્રની વાર્તાઓ પણ સમાવેશ પામ્યી છે ! એવી રીતે જ કેટલીક અન્ય વિષયવસ્તુ પર આધારિત વાર્તાઓ બાળમાનસની દસ્તિએ અનુકૂળ નથી. જેમકે, વિષ્ણુનું રૂપ લેનાર વણકર અને રાજકન્યા, વૃદ્ધ વણિક અને તેની તરુણ પત્તી, આંધળો, કૂબડો અને ગ્રણ સ્તનવાળી રાજકન્યા ઇત્યાદિ.

પંચતંત્રમાં સ્થાન પામેલી કેટલીક વાર્તાઓ જાતકક્થા, મહાભારત, ઈસપનીતિ, કથાઓ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં સહેજ ફેરફાર સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે, જાતક ૨૦ નલપાણ જાતક અને પંચતંત્રમાં પાંચમા તંત્રની ૮ વાર્તા વાંદરાએ લીધેલું વેર, મહાભારતમાં ઉદ્ઘોગપર્વના ૧૬૦ મા અધ્યાયમાં કપટી બિલાડાની વાર્તા અને પંચતંત્રમાં ત્રીજા તંત્રની ૩ વાર્તા સસલા અને ચકલાનો ન્યાય કરનાર બિલાડો ઇત્યાદિ.

સુભાષિત : સમગ્ર પંચતંત્રમાં ઠેર-ઠેર નીતિ-બોધ આપતાં સુભાષિતો મુકાયાં છે. જે-તે પ્રસંગને ઉચ્ચિત, અમુક વાર્તાના સમર્થનમાં મુકાયેલાં આ સુભાષિતો પ્રાચીન સમયના અન્ય સાહિત્યમાંથી પણ મળી આવે છે તથા જનસમાજમાં પણ પ્રચલિત છે. જેમકે, બીજા તંત્રમાં વણકર અને ભાગ્યદેવતા વાર્તા પત્યા પછી-દાન, ઉપભોગ અને નાશ-એ પ્રમાણે ધનની ગ્રણ ગતિ અર્થાત્ નાશ થાય છે, ચોથા તંત્રમાં શિયાળના ચાર શત્રુઓમાં- ઉત્તમને પ્રજામથી, શૂરવીરને લેદથી, નીચને અલ્ય વસ્તુ આપીને, તથા સમાન શક્તિવાળાને પરાક્રમથી વશ કરવો ઈત્યાદિ.

બોધપ્રધાન વાર્તાઓની સાથે-સાથે આ નીતિ-બોધ આ નીતિ-બોધ આપતાં સુભાષિતો પંચતંત્રને માત્ર મનોરંજક પશુક્થાનો સંગ્રહ ન બનાવી રાખતા બોધાત્મક કથાઓનો સંગ્રહ પણ બનાવે છે.

ઉપસંહાર : પ્રાચીન ભારતીય કથાસાહિત્યનું લોક પ્રચલિત અને સામાન્ય સ્વરૂપ ક્ષેપકતા છે. સામાન્ય રીતે એકાદ પીઠિકાક્થા/મુખ્યક્થા (Frame Story/ Main Story) સાથે અન્ય અનેક સ્વતંત્ર કથાઓને સાંકળીને એક કથાગ્રંથનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે.

પંચતંત્રમાં પણ આ જ પ્રમાણેનું ક્ષેપકતા સ્વરૂપ જોવા મળે છે ફરક માત્ર એટલો જ છે કે પંચતંત્ર શીર્ષકમાં જેમ સૂચિત છે તેમ એમાં પાંચ તંત્રો છે. અને એ પાંચે તંત્રોની વિભિન્ન પાંચ મુખ્ય કથાઓ છે. તેની અંદર પ્રસ્તુત કથાના વિષયને પોષક અનેક આડકથાઓ આવે છે.

પંચતંત્ર પ્રાચીન ભારતીય કથાસાહિત્યનું અમૂલ્ય ધન છે એ વાત સાચી છે, પણ બાળવાર્તા માટે પ્રતિકૂળ સંકુલ કથનરીતિ, બાળમાનસ અને બાળસ્તર માટે સ્ત્રીયરિત્રને લગતી તથા અન્ય વિષયવસ્તુ ધરાવતી અનુચિત વાર્તાઓ, બાળબુદ્ધિ માટે અગ્રાહ્ય અને ભારે નીતિ-બોધ-ઉપદેશ આપતાં સુભાષિતોનાં કારણો પંચતંત્ર બાળવાર્તાસંગ્રહ તરીકે ઘ્યાતિગ્રાપ થઈ હોવાં છતાં બાળવાર્તાસંગ્રહ તરીકે એવા ને એવા જ સ્વરૂપમાં સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. બાળવાર્તાસંગ્રહ તરીકે તેની ઉપરોક્ત જોવા મળતી તમામ મર્યાદાઓ માટે તેમજ પંચતંત્રમાં સ્થાન પામેલી કથા બીજા કોઈ ગ્રંથમાં પણ પ્રાપ્ત થાય કે પછી નીતિ-બોધ આપતાં સુભાષિતો અન્ય ગ્રંથોમાં પણ જોવા મળે તેની પાછળ તેના સ્વરૂપની ક્ષેપકતા વૃત્તિ કારણાભૂત છે.

સંદર્ભ :

૧. પંચતંત્ર, અનુવાદક અને સંપાદક, ભોગીલાલ સાઉસરા, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ઈ.૧૯૭૮.
૨. પ્રાચીન ભારતીય લોકકથા તથા એનુભૂતિ ભારતભાષા પ્રદેશમાં સંચરણ, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, ૧) પુસ્તક ૪૩, અંક-૧, જાન્યુઆરી-માર્ચ ઈ. ૧૯૭૮; ૨) પુસ્તક ૪૩, અંક-૨; ૩) પુસ્તક ૪૩, અંક-૩; ૪) પુસ્તક ૪૩, અંક-૪; ૫) પુસ્તક ૪૪ અંક-૧, જાન્યુઆરી-માર્ચ ઈ. ૧૯૭૯; ૬) પુસ્તક ૪૪, અંક-૨, લેખક: કનુભાઈ શેઠ.
